

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1
(Mayıs/May 2021)

Câhiliyeden Kur'an'a Kerem Kavramı

The Concept of Karam from Jâhiliyya to Qur'ân

Ali Kaya

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Asst. Prof. Dr., Aksaray University,
Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
Aksaray/Turkey

kayaali72@hotmail.com

orcid.org/0000-0003-3481-9324

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 25 Şubat 2021

Date Received: 25 February 2021

Kabul Tarihi: 18 Mayıs 2021

Date Accepted: 18 May 2021

Yayın Tarihi: 30 Mayıs 2021

Date Published: 30 May 2021

Yayın Sezonu: Bahar

Publication Season: Spring

<https://doi.org/10.33931/abuifd.886824>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by a special software and no plagiarism detected.

Atıf/Cite as

Kaya, Ali. "Câhiliyeden Kur'an'a Kerem Kavramı". *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021), 369-402.
<https://doi.org/10.33931/abuifd.886824>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology,
Bolu, 14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

Câhiliyeden Kur'an'a Kerem Kavramı

Öz

Tarihi süreçte kelimelerin muhtevalarında değişimler olabilmektedir. Anlam genişlemesi, anlam daralması ve anlam kayması şeklinde gerçekleşen bu değişimler, Kur'an'ın bütün kelimelerinde olmasa bile bir kısmının yaşadığı bir durumdur. Ağırlıklı olarak Mekki sûrelerde geçen kerem kavramı da bu anlam olaylarına sahne olan kelimelerden biridir. Bu kavram, Kur'an'da farklı varlık ve kelimelerle ilişkilendirilerek kullanılmış, buna bağlı olarak bağlamı ve muhtevası değişmiştir. İslâm öncesinde daha ziyade "asaletle ve saçıp savurma boyutundaki cömertliklerle övünme"yi ifade eden kerem, Kur'an'da öncelikle Allah'a izafe edilerek insanı değerli ve üstün kılan varlığın sadece Allah Teâlâ olduğu ifade edilmiş, insanın değerli olması ise Allah'a iman ve itaat, takvâ, salih amel vb. amellere bağlanmıştır. Ayrıca övünme amaçlı müsrif hareketler yasaklanarak cimrilik ile israf arasında orta bir yol tutulması ve harcamalarda Allah'ın rızasının gözetilmesi tavsiye edilmiştir. Bu çalışma, kerem kavramının anlam tarihine yoğunlaşmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede öncelikle klasik sözlüklerden istifade edilerek keremin temel/kök anlamı, muallaka şiirlerinin yardımıyla da İslâm öncesi anlamı tespit edilmiştir. Devamında bu kavramın isim ve fiil formlarıyla Kur'an'da nasıl kullanıldığı, bağlamının ve izafe edildiği varlığın değişmesine bağlı olarak ifade ettiği anlamların neler olabileceği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Kerem, Soyululuk, Cömertlik.

The Concept of Karam from Jâhiliyya to Qur'ân

Abstract

There may be changes in the contents of words in the historical process. These changes in the form of meaning expansion, meaning narrowing, and meaning shift are the situations experienced by some, if not all of the words of the Qur'ân. The concept of karam, which is predominantly mentioned in Meccan sûras, is one of words that witnessed these meaning events. This concept has been used in the Qur'ân by associating it with different entities and words, consequently its context and content have changed. Before Islam, karam, which more likely refers to "boasting with nobility and generosity in the dimension of throwing away", in the Qur'ân, it is firstly stated that makes people valuable and superior by attributing Allah, the value of man has been attached to belief and obedience to Allah, taqwâ, righteous deeds, etc. In addition, it was recommended to prohibit extravagant acts with the aim of boasting, keeping a middle ground between stinginess and wasting, and observing the consent of Allah in spending. This study aims to focus on the meaning history of the concept of karam. In this context, firstly, the basic/root meaning of karam was determined by using classical dictionaries and its pre-Islamic meaning was determined with the help of Mu'allaqa poems (An Arabic poem group). Afterwards, how this concept is used in the Qur'ân with its noun and verb forms, what may be the meanings it expresses depending on the change of its context and the entity to which it is attributed are discussed.

Keywords: Tafsîr (comment), Qur'ân, Karam, Nobility, Generosity.

Giriş

Kelimeler ve kavramlar dilin yapıtaşları konumundadır. Onlar, tarihi süreçte, kültür ve dil ortamında bir gelişim ve değişim seyri takip ederler. Kelimeler, anlamlarını uzun süre muhafaza edebildikleri gibi bazı hallerde onlarda, anlam

kaymaları ve muhteva değişiklikleri olabilmektedir.¹ Başka bir ifadeyle çoğu kelimeler zamanla yeni anlamlar kazanırlar; eski anlamlarından bir kısmını veya çoğunu kaybederler. Bu durum, aslında dünyadaki bütün diller için geçerli olan bir vakiadır. Bu sebeple metinleri doğru anlamak için kelimelerin semantik (anlam) seyrini takip etmek ve geçirdiği dönemlerde kazandığı yeni anlamları kronolojik olarak tespit etmek gerekir.²

Kur'an'ın kendine has bir kavram dünyası vardır ve onun doğru açıklanması bu kavram dünyasının çözümlenmesine bağlıdır. Kur'an'ın düşüncesini aktarmada anahtar rolü üstlenen birçok kelime ve kavramın zamanla muhteva değişiklikleri yaşadıkları bir gerçektir. İslâm kültür tarihinde kullanılagelen hikmet, fâsık, millet, akıl vb. kavramlar, muhteva değişikliği yaşamış kelimelere örnek verilebilir.³ Bu durum, Kur'an'ın kelime ve kavramlarının anlam tarihleri üzerinde yoğunlaşmanın bir mecburiyet olduğunu gösterir. Böyle bir çabanın, Kur'an'ın doğru anlaşılmasına büyük katkısı olacaktır.

Câhiliye düşüncesinin ifade edilmesi ve aktarılmasında anahtar konumda olan ve muallaka şiirlerinde câhiliye mantığını yansıtan bir içerikle kullanılan kerem, tarihi süreçte anlam değişimi yaşayan kavramlardan biridir. Bu kavram, Kur'an bütünlüğünde farklı kelimeler ve varlıklarla irtibatlı bir şekilde kullanılmış, buna bağlı olarak anlam alanı ve muhtevası değişmiştir. Câhiliye şiirinde sözlük anlamında kullanılmakla birlikte, Kur'an metninde içeriği değişen ve onun mesajını iletmede temel bir kavram haline gelen kelimeler vardır. Takvâ⁴ ve azap⁵ kelimeleri bu konuda örnek olarak zikredilebilir. Kerem ise hem İslâm öncesinde câhiliye zihniyetini ifade etmede anahtar rolü üstlenen bir kavram niteliğindedir hem de Kur'an metninde, onun ana mesajına uygun olarak yeni bir muhtevayla kullanılan temel kavramlardan biridir.⁶ Bu açıdan kerem kavramı, Kur'an'ın, kavramlar üzerinden câhiliye düşüncesine hangi yönlerden müdahale ettiği ve onu nasıl değiştirdiği hususunda bir örnek niteliğindedir. Bu sebeple müstakil bir çalışmanın konusu olmayı hak etmektedir.

Kerem kavramıyla ilgili Ferit Dinçer tarafından "KRM Köklü Türevlerin Sarfî Tahlili ve Anlamları"⁷ isimli bir makale çalışması yapılmıştır. İsminden de anlaşıldığı gibi bu çalışmada, *k-r-m* kökü daha çok sarf yönünden incelenmiş ve bu kökün türevlerinin, klasik ve çağdaş Arapça sözlükler, Osmanlıca ve Türkçe sözlüklerdeki

¹ Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şule Yayınları, 2014), 127-128.

² Yusuf Işıcık, "Kur'anda Temel İki Kavram: Te'vil ve Müteşabih", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/15 (2002), 18.

³ Mehmet Paçacı, "Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları: 2002), 26/ 398-399.

⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 55.

⁵ Ali Kaya, *Kur'an'da Azap* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 29.

⁶ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 55-58.

⁷ Ferit Dinçer, "KRM Köklü Türevlerin Sarfî Tahlili ve Anlamları", *İslâmî İlimler Dergisi* 15/1 (2020), 139-176.

anlamaları detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca bu çalışmada keremin Kur'an'daki kullanımı ve anlamının yüzeysel bir şekilde ele alındığı gözlenmiştir. Bu makale de ise semantik yöntemin gereği olarak öncelikle keremin etimolojik yapısı incelenerek temel/kök anlamının tespiti yapılacak ve muallaka şiirlerinden hareketle bu kökün şiirdeki kullanımlarına ve câhiliye Araplarının kerem algısına işaret edilecektir. Akabinde kerem kavramının Kur'an bütünlüğünde taşıdığı anlamlar ile bunların kök anlamıyla olan ilişkileri üzerinde durulacak ve bu kavramın Kur'an'daki anlam alanına değinilecektir.

1. Kerem Kavramının Etimolojisi

K-r-m (كرم) kökünde “(bir şeyin) zatında veya ahlakında şerefli/onurlu ve faziletli olmak”, “eli açık olmak”, “bolluk ve bereket”, “üzüm” ve “kolye/gerdanlık” anlamları vardır.⁸ *Kerem* (كِرْم) ve *kerâmet* (كِرَامَة)⁹ şeklinde iki mastarı olan bu kök (*ke-ru-me*/كِرْم fiili), “(bir şey) şerefli, kıymetli ve aziz oldu” ve “eli açık oldu” anlamlarını ifade eder.¹⁰ Ayrıca bulutun bol yağmur getirmesine *kerume's-sehâbu* (كِرْم السَّحَاب),¹¹ bir kişinin, toprağı gübre ile ıslah etmesi sonucunda bitkilerin çoğalması durumuna da *kerumet ardu fulânin el-âme* (كِرْمَتْ أَرْضِ فُلَانِ الْعَامِ) denir.¹² Bu iki cümlede de bolluk/bereket anlamını görmek mümkündür. İbnu'l-Kattâ' (öl. 515/1121) ise *k-r-m* fiilinin “bir kişinin ahlakında ve davranışında faziletli olması” anlamına geldiğini belirtir.¹³

Ahlakî yönden *kerem*, günahkârın günahını bağışlama, *kerîm* (الكَرِيم) ise affedici/bağışlayıcı (safûh) olma anlamını ifade eder. Buna göre Allah Teâlâ, mümin kullarının günahlarını bağışlayan *kerîm* (الكَرِيم) ve *safûh* (الصَّفْوَح)tur.¹⁴ *Kerîm*, *k-r-m*

⁸ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-âyn*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), “krm”, 4/24; Ebubekr Muhammed b. Hasan İbn Dureyd, *Cemheratu'l-luga*, thk. Remzî Munîr Bealbekî (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), “krm”, 2/798; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn-Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Müessesetu'l-Misriyyetü'l-Amme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, 1964), “krm”, 10/237; Ebu'l-Hasan Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979), “krm”, 5/171-172; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984), “krm”, 5/2019.

⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), “krm”, 7/27; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Aliyyu'l-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), “krm”, 5/3861.

¹⁰ Halîl b. Ahmed, “krm”, 4/24; İbn Dureyd, “krm” 2/798; Ezherî, “krm” 10/237; Cevherî, “krm”, 5/2019.

¹¹ İbn Fâris, “krm”, 5/171-172; Cevherî, “krm”, 5/2019.

¹² Ezherî, “krm”, 10/238; Muhammed Murtaza el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc vd. (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1965), “krm” 33/345. Ayrıca Arapların, münbit ve güzel toprak parçasına *hâzihî buk'atün mekrumetun* (هَذِهِ بَقْعَةٌ مَكْرُمَةٌ) dedikleri ifade edilir. Bk. Ezherî, “krm”, 10/237.

¹³ Ebu'l-Kâsım Ali b. Cafer es-Sa'dî İbnü'l-Kattâ', *Kitâbu'l-ef'âl*, haz. Salim Krankâvî (Haydarâbâd-Dekken: Matbaatu Dâireti'l-Usmâniyye, 1360), “krm”, 3/77.

¹⁴ İbn Fâris, “krm”, 5/171-172. Ayrıca bk. Cevherî, “krm”, 4/2020; İbn Manzûr, “krm”, 5/3861.

kökünün sıfat-ı müşebbehe formudur ve çoğulu *kirâm* (كِرَام) ve *küremâu* (كِرْمَاء) kelimeleridir.¹⁵ *Kerîm* sözcüğü, aynı zamanda Yüce Allah'ın isimlerinden biridir. Hayrı çok, cömert, nimet veren ve iyilik eden anlamlarını ihtiva eder. *Kerîm*, insan için de kullanılır. Bu sebeple cömert ve gönlü zengin olan *kerîm* kişi için *k-r-m* kökünden alınan *mekramân* (المَكْرَمَان) sözcüğü kullanılır.¹⁶ Bu sıfatı taşıyan kişi, rabbine karşı gelerek bir şey (günah) ile kirlenmekten kendini korur.¹⁷

K-r-m kökünün mastarı olan *kerem* (الكَرَم), “şeref/onur” (şerefu'r-raculi) anlamına gelir. Bu bağlamda *raculün kerîmun* (رجل كريم) ve *kavmun keremun/kirâmun* (قوم كريم/كِرَام) denir.¹⁸ *Kerem* (الكَرَم), “aşağılık, cimrilik, kötü ahlak”¹⁹ anlamlarına gelen *lu'm* (اللؤم) kelimesinin karşıtıdır.²⁰

Kerem (الكَرَم) sözcüğü aynı zamanda “taşları temizlenmiş gübreli toprak” manasında kullanılır.²¹ Araplar bir beldedeki bolluk ve bereketi ifade etmek için *hâzihi'l-beldetü innemâ hiye kermetun ve nahletün/* (هذه البلدة إنما هي كَرَمَةٌ و نخلة (bu beldenin üzümü ve hurması boldur) derler.²² Ayrıca otları güzel ve münbit olan toprağa *ardun mekremetun li'n-nebât* (أرض مَكْرَمَةٌ للنبات) ifadesi kullanılır.²³ Bu cümlelerde de bolluk/bereket anlamı dikkate çeker.

Kerm (الكَرْم), gerdanlık ve üzüm anlamına gelir.²⁴ Üzümün dalları bir arada ve daneleri düzenli olduğu için kendisine *kerm* dendiği belirtilir.²⁵ Ebu Hilâl el-Askerî (öl. 400/1009) üzümün diğer ağaçlara göre değerli olması nedeniyle *kerm* diye isimlendirildiğini ve boncukları, üzümün yapraklarına benzediği için de kolyeye *kerm* dendiğini ifade eder.²⁶

¹⁵ İbn Dureyd, “krm”, 2/798; İbn Manzûr, “krm”, 5/3861; Zebîdî, “krm”, 33/335.

¹⁶ Ezherî, “krm”, 10/233, 237.

¹⁷ İbn Manzûr, “krm”, 5/3862.

¹⁸ Halîl b. Ahmed, “krm”, 4/24; İbn Fâris, “krm”, 5/171-172; İbn Manzûr, “krm”, 5/3861. *Kerem*, asıl olarak insanla ilgili kullanılan bir kelime olmakla birlikte, hürriyet anlamı murat edildiğinde at, deve, ağaç vb. varlıklar hakkında da kullanılır. Bu bağlamda *keremu'l-feresi* ifadesi, atın derisinin ince, tüyünün yumuşak ve kokusunun güzel olması anlamına gelir. Bk. İbn Sîde, “krm”, 7/27; Zebîdî, “krm”, 33/335.

¹⁹ İbn Fâris, “lem”, 5/226.

²⁰ İbn Dureyd, “krm”, 2/798; Cevherî, “krm”, 5/2019. Zebîdî, “krm”, 33/335. Halîl b. Ahmed (öl. 175/791), *el-mekramân* (المَكْرَمَان) sözcüğünün *el-kerîm* (الكَرِيم) anlamına geldiğini ve *l-e-m* kökünden alınan *el-mel'emân*'ın (المَلْأَمَان) zıddı olduğunu ifade eder. Bk. Halîl b. Ahmed, “krm”, 4/24.

²¹ Halîl b. Ahmed, “krm”, 4/24; Ezherî, “krm”, 10/237; Zebîdî, “krm”, 33/338.

²² Halîl b. Ahmed, “krm”, 4/24; Ezherî, “krm”, 10/236; Zebîdî, “krm”, 33/339.

²³ İbn Fâris, “krm”, 5/171-172; Cevherî, “krm”, 5/2019.

²⁴ Halîl b. Ahmed, “krm”, 4/24; İbn Dureyd, “krm”, 2/798; Ezherî, “krm”, 10/236; İbn Fâris, “krm”, 5/171-172; Cevherî, “krm”, 5/2020.

²⁵ İbn Fâris, “krm”, 5/171-172. Üzüm anlamındaki *kerm* (الكَرْم) kelimesinin tekili *el-kermetu* sözcüğüdür. Bk. Zebîdî, “krm”, 33/339.

²⁶ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vucûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007), 418. Aynı zamanda ağacının güzel, meyvesinin lezzetli,

K-r-m kökünün tefa'ul (tekerrame) ve if'âl (ekrame) babları “beri/uzak olma” anlamına gelir.²⁷ Ayrıca bir kişi, şerefli ve faziletli çocuklara sahip olduğunda *ekrame'r-raculu* denir.²⁸ *Ekrame'r-racule* ve *kerrame'r-racule* (adamı yüceltti) örneklerinde görüldüğü gibi *k-r-m* fiili, if'âl ve tef'îl bablarından geldiğinde “yüceltme, şereflendirme ve tenzih etme” anlamlarını ihtiva eder.²⁹ Buna göre *tekrîm*, *tafdîl* (üstün tutmak) olmaktadır.³⁰

Neticede *k-r-m* kökünde “şerefli, kıymetli ve aziz olma, eli açık olma, bolluk/bereket” anlamlarının ön plana çıktığı görülmektedir. *Lu'm* (الوَم) ile *keremin* (الكَرَم) karşıtlığı dikkate alınarak “şerefli ve değerli olma” manasının, bu kökün temel anlamı olduğu ifade edilebilir. Eli açık olmak ise aslında *kerem sahibi* olmanın bir neticesidir. İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve Ebû Hilâl el-Askerî de *keremin* asıl anlamının *şeref* ve *fadl* (üstünlük) olduğunu ifade etmişlerdir.³¹ Diğer taraftan *k-r-m* kökünün, isim ve fiil halindeki bütün kullanımlarında olumlu bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Ferrâ (öl. 207/822), Arapların *kerîm* sözcüğünü, yerme (zemm) manası içeren fiillerin dışında (olumlu) her şey için kullandıklarını belirtir.³² Şiirde de *kerem* (*kerîm*), *zemm* (*zemîm*) kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır.³³ Buna göre *kerîm*, övülen her şeyi,³⁴ her türlü hayır, şeref ve fazileti içine alan ve ifade eden bir sözcüktür.³⁵

2. Câhiliye Döneminde ve Şiirinde Kerem Kavramı

Câhiliye, tarihin her döneminde görülen bir zihniyet yapısına işaret etmekle birlikte, özel olarak Arapların İslâm'dan önceki zihniyetini, dinî ve sosyal yaşantılarını ifade eden bir kavramdır.³⁶ Şirk ve putperestlik, kabile asabiyeti, adalet, sulh ve nizamdan yoksunluk, zorbalık, çapulculuk, soy soplâ övünmek ve üstün görülmek,

toplama ve ulaşılmasının kolay, diken ve diğer eziyet veren şeylerden beri olması nedeniyle üzümün *kerem* diye adlandırıldığı ifade edilir. Bk. Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Maksadu'l-esnâ fi şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ*, thk. Muhammed Osman el-Huşî (Kahire: Mektebetu'l-Kur'ân, 1984), 105.

27 Halîl b. Ahmed, “krm”, 4/24; Ezherî, “krm”, 10/236. *Tekerrame 'ani's-şâinât/الشائيات* (yüz kızartıcı günahlardan kaçındı/beri oldu) cümlesinde böyle bir anlam vardır. bk. Halîl b. Ahmed, “krm”, 4/24; Ezherî, “krm”, 10/236.

28 İbn Fâris, “krm”, 5/171-172; Cevherî, “krm”, 5/2021; İbn Manzûr, “krm”, 5/3862.

29 İbn Manzûr, “krm”, 5/3861; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhîd*, thk. Mektebetu Tahkîki't-Turâs fi Müesseseti'r-Risâle (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2005), “krm”, 1153; Zebîdî, “krm”, 33/337.

30 Zebîdî, “krm”, 33/350.

31 İbn Kuteybe, *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar (Kahire: Dâru't-Turâs, 1973), 494-495; Askerî, *el-Vucûh ve'n-nezâir*, 418.

32 Yahya b. Ziyâd el-Ferra, *Me'âni'l-Kur'an* (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1983), 3/127.

33 Bk. Ebu'l-Hacc Yusuf b. Süleyman b. İsa el-A'lem eş-Şentemerî, *Şerhu Hamâseti Ebî Temmâm*, thk. Ali el-Mufaddal Hammûdân (Beyrut-Dimîşk: Dâru'l-Fikr, 1992), 1/410.

34 Ezherî, “krm”, 10/233.

35 Muhammed Tâhir el-Fettenî, *Mecma'u bihâri'l-envâr fi garâibi't-tenzil ve letâifi'l-ahbâr*, thk. Hâbiburrahmân el-A'zamî (Haydarâbâd-Dekken: Matbaatu Meclis-i Dâiretu'l-Me'ârifî'l-Uşmaniyye, 1967-1973), “krm”, 4/393. Bu çerçevede kulak, göz ve el gibi her türlü değerli organa *kerîmetün* denmiştir. Aynı zamanda *kerîmetân* kelimesi “iki göz” anlamına gelir. Bk. Zebîdî, “krm” 33/342.

36 Fayda, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17; *Temel İslâm Ansiklopedisi (TİA)*, “Câhiliye” (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 1/538.

fuhuş, faizli işlemler, gasp, kan davası gütmek, içki içmek, kumar oynamak gibi davranışlar câhiliye dönem Araplarının belirgin özellikleridir. Bununla birlikte Arapların özgürlüğe düşkünlük, haksızlığa karşı durma, şecaat, kerem (cömertlik ve misafirperverlik), mertlik/yiğitlik (murûe), ahde vefa, komşuyu ve kendine sığınanı himaye etme vb. âdetlere ve güzel davranışlara sahip oldukları da ifade edilir.³⁷

Görüldüğü gibi Araplarla ilgili zikredilen faziletlerden biri de keremdir. *Kerem* (*kerîm*), câhiliye döneminde, kusursuz bir şecere ile seçkin bir ataya dayanan, soylu insanın şerefini ifade eden anahtar terimlerden biridir. Câhiliye dönem Araplarının nezdinde fazilet sahibi, müsrif ve sınırsız cömert olmak, insan şerefine en güzel delili sayılmaktadır. Onlar açısından *kerîm*, israf derecesinde cömert olan kişidir.³⁸ Diğer taraftan *kerem* bağlamında zikredilen cömertlik, misafirperverlik ve yoksulları doyurma gibi ahlakî faziletlerin arkasında zorlu çöl koşullarının yattığı belirtilir.³⁹ En temel maddi ihtiyaçların dahi nadir bulunduğu çölde, misafirperverlik ve yardımseverlik türü davranışlar, var olma mücadelesinin zorunlu bir cephesidir.⁴⁰ Çünkü çölde yaşam süren ve gıdaya muhtaç olan bedevî Araplar, sürekli hareket halindedirler. Kıtliklar ve üretimin azlığı nedeniyle onların yurdu, kendi sakinlerinin ihtiyaçlarını her zaman karşılayamamaktadır. Bu sebeple katı ve kurak çöl hayatında gıdalarının her an bitmesiyle karşı karşıyadırlar. Bu zorlu şartlar altında misafiri en güzel şekilde ağırlayan Araplar, başka bir gün kendilerinin de birilerine misafir olmaya mecbur kalacaklarını bilirler.⁴¹

Arapların keremi, misafiri ağırlamak ve ona iyi davranmak, dul kadınlara, yetimlere, dilencilere ve fakirlere karşı cömert davranmak ve sıla-ı rahime özen göstermek şeklinde tezahür etmektedir. Onlar sahip olduklarının en iyisini misafire ikram etmekle iftihar etmektedirler. Hatta kerem (cömertlik) konusunda abartıya kaçtıkları görülmekte, bu hususta birbirleriyle yarışmakta, misafire ikram etmek için ne kadar çok deve keserlerse kendilerini o kadar cömert saymaktadırlar. Bedevî Araplar, şecaatle övündükleri gibi kerem bağlamında zikredilen bu davranışlarla övünmekte, kerem ve şecaatlerinin insanlar tarafından bilinmesini istemektedirler.⁴²

³⁷ Muhammed b. Muhammed Ebu Şuhbe, *es-Siretü'n-nebevîyye fî dav'i'l-Kur'ân ve ve's-sünne* (Dimişk: Dâru'l-Kalem,1992), 1/94-97; Safiyyurrahmân el-Mübârekfûrî, *er-Rahîki'l-mahtûm* (Katar: Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007), 46-47; İbrahim Sarıçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, ts.), 42; Ahmet Lütfi Kazancı, "Cahiliyye Devrinde Müsbet Davranışlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 103-110; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 119-128; Âdem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 140.

³⁸ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 55-56. Ayrıca bk. Halim Öznurhan, "Kur'an'ın Arap Diline Tesiri", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 116-158.

³⁹ Ahmed Muhammed el-Hûfî, *el-Hayâtu'l-'arabiyyetu mine's-şi'ri'l-câhili* (Kahire: Mektebetu Nahda Mısır ve Matba'atuhâ, 1952), 240-241.

⁴⁰ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 111.

⁴¹ Hûfî, *el-Hayâtu'l-'arabiyyetu*, 240.

⁴² Bk. Hûfî, *el-Hayâtu'l-'arabiyyetu*, 240-252; Ahmed Muhammed el-Hûfî, *Min ahlâki'n-nebiyyi*, (Kahire: Vizâratü'l-Evkâf el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994), 87; Ahmed Emin, *Fecru'l-*

Ayrıca câhiliye dönem Araplarının kumar yoluyla kazandıkları şeyleri, fakirlere ve muhtaçlara verdikleri ve bunula övünç duydukları belirtilir.⁴³ Câhiliye şairleri de bedevî Arapların bu âdetlerini şiirlerine konu etmişler ve bu faziletleri öven şiirler yazmışlardır.⁴⁴

Özetle câhiliye Araplarının kerem sahibi olduklarına vurgu yapılmakla birlikte, onların bu davranışı övünme vesilesi kıldıkları, kerem sahibi olduklarının, insanlar tarafından bilinmesini istedikleri ve bu konuda çaba gösterdikleri de ifade edilmektedir. Ancak câhiliye Araplarının fazileti çerçevesinde zikredilen davranışların, yüksek ve evrensel bir ahlâk anlayışını ifade etmekten tamamen uzak olduğunu, dünyevî ve kabileci bir karakter taşıdığını ifade etmek mümkündür.⁴⁵ Aksi durumda onların bu âdetleri Kur'an'da tenkit edilmez, takdir edilirdi. Çünkü Kur'an'da Arapların yetimi itip kaktıkları ve ona ikramda bulunmadıkları, yoksulu doyurmayı teşvik etmedikleri,⁴⁶ yetimlerin mallarını haksız olarak yedikleri,⁴⁷ Allah'ın kendilerine verdiği nimetler konusunda cimrilik yaptıkları,⁴⁸ ayrıca çok mal harcamakla övündükleri⁴⁹ ifade edilmektedir. Kaldı ki câhiliye döneminde cimrilikleri ve tamahkârlıklarıyla dikkat çeken kabarık sayıda kişinin bulunduğu ve söz konusu dönem kadınlarının daha çok hasislik eğilimi gösterdikleri, ayrıca İslâm'ın ortaya çıktığı zamanda Mekke tüccarlarında zenginliğin ön plana çıktığı ve onların cimriliklerinin bazı âyetlere⁵⁰ konu olduğu da ifade edilir.⁵¹ Şu halde Arapların şan ve şeref gösterisinde bulunmak, insanlardan itibar görmek için yedirip içirdikleri ve bu yollarla cömertlik gösterisinde birbirleriyle yarıştıkları ifade edilebilir.⁵² Çünkü

İslâm (b.y.: Matbaatü'l-İ'timâd, 1933), 12; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-câhilî)* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 1/68. Ebû Şuhbe, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/95; Muhammed Abdülmun'im Hâfâcî, *el-Hayâtü'l-edebiyye fi'l-'asri'l-câhilî* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 41; Mübârekfûrî, *er-Rahîki'l-mahtûm*, 46-47; Abdülkerim Özaydın, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/322; Kazancı, "Câhiliyye Devrinde Müsbet Davranışlar", 105-106; Harun Öğmü, *Câhiliyye Döneminde Araplar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 230-239; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 124-125; Emrah Dindi, *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültürün İzleri (Muamelat Örneği)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 59. Arapların keremine dair zikredilen hususlarda biri de gece yüksek tepelere ateş yakmaları ve köpek beslemeleridir. Bu davranışlarıyla gıdaya, suya ve ısınmaya muhtaç, çölde yolunu izini kaybetmiş yolcu ve garipleri düşünürler. Ateşi görüp veya köpeğin sesini duyup gelen misafirleri en iyi şekilde ağırlar ve ihtiyaçlarını karşılarlar. Bk. Hûfî, *el-Hayâtu'l-'arabiyyetu*, 246-247; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, 1/68.

⁴³ Mübârekfûrî, *er-Rahîki'l-mahtûm*, 46-47; Öğmü, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, 225; Dindi, *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültürün İzleri*, 365-366. Arapların kumar yoluyla kazandıklarını fakirlere dağıtma âdetleri sebebiyle üzüm *kerm* (كِرْم), üzümden elde edilen şaraba da *bindü'l-kerm* dendiği ifade edilir. bk. Mübârekfûrî, *er-Rahîki'l-mahtûm*, 46.

⁴⁴ Geniş bilgi için bk. Hûfî, *el-Hayâtu'l-'arabiyyetu*, 240-252; Mübârekfûrî, *er-Rahîki'l-mahtûm*, 46-47; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 188-190.

⁴⁵ Mustafa Çağrı, "Ahlak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/1.

⁴⁶ el-Fecr 89/17-18; el-Mâûn 107/2-3.

⁴⁷ en-Nisâ 4/10.

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/180.

⁴⁹ el-Beled 90/5-6.

⁵⁰ et-Tevbe 9/75-76.

⁵¹ Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 118-119.

⁵² Öğmü, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, 241.

asaleti, cömertliği ve cesareti sayesinde takdir edilmek, şöhret kazanmak ve etrafa korku salmak Arapların en büyük hedefidir. Câhiliye Arapların misafir ağırlama konusunda fedakâr davranmaları, hatta bu konuda aşırıya kaçmalarının arkasında ahlakî ve insanî duygulardan ziyade kendilerinin veya kabilelerinin şan ve şöhretini yayma düşüncesi yatmaktadır.⁵³

Arapların kerem algısıyla ilgili bu bilgilerden sonra *k-r-m* kökünün câhiliye şiirindeki kullanımına geçilebilir. Bu kök, isim ve fiil formlarıyla İslâm öncesi şiirinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Aşağıdaki örnekler, bu kökün câhiliye şiirindeki durumu hakkında yeterince fikir vermektedir. Muallaka şairlerinden Tarafe (ö. 564 [?]), aşağıdaki beytinde kendisinin şaraba doymuş *kerîm* biri olduğunu ifade eder ve bu haliyle övünür:

كَرِيمٌ يُرْوِي نَفْسَهُ فِي حَيَاتِهِ سَتَعْلَمُ إِنَّ مُتْنًا عَدَا أَيْنَا الصَّدِي

“Ben hayatında kendini şarapla sulamış (şaraba kandırmış) soylu biriyim. Yarın öldüğümüzde hangimizin daha susuz olduğunu bileceksin.” (Kendisini şaraba doymuş halde öleceğini, kendisini kınayanın ise susuz (şaraba kanmadan) öleceğini söylüyor.)⁵⁴ Devam eden beyitte ise cimrilik edip mal biriktiren ile malını dağıtan ve zevküsefa içerisinde harcayanın kabirlerinin birbirinden farksız olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁵

Görüldüğü gibi bu şiirde geçen *kerîm* sözcüğü soylu/şerefli anlamıyla kullanılmıştır. Ancak burada şarap içmek, malını dağıtmak ve gününü gün etmekle övünen bir *kerîm* mevzubahistir. Yeri gelmişken câhiliye dönemi Araplarının aşırı şarap içme âdetlerini, soylu olmanın işareti kabul ettiklerini ve bununla övündüklerini hatırlamakta yarar var. Onlar açısından asil tabiatlı bir kişi yarını düşünmez, efelik yapma uğruna cömertçe davranışlarda bulunur. *Kerîm* sıfatı, sınırsız cömertlik ve asalet fikirlerinin bir bileşimi için kullanılır.⁵⁶

⁵³ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 152.

⁵⁴ Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-seb'*, thk. Yusuf Ali Bedîvî (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1989), 107; *Muallakat (Yedi Askı)*, çev. Şerafeddin Yaltkaya (İstanbul: MEB Yayınları, 1989), 62; *Yedi Askı (Arap Edebiyatının Harikaları)*, çev. Nurettin Ceviz vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 59.

⁵⁵ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-seb'*, 107; *Muallakat (Yedi Askı)*, 62; *Yedi Askı (Arap Edebiyatının Harikaları)*, 59.

⁵⁶ Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 112. Arapların cömertlikle övünme hallerini bir hamaset şairi şöyle ifade etmiştir:

نُدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِنَا بِالْحَوْمِهَا وَأَلْبَانِنَا، إِنَّ الْكَرِيمَ مُدَافِعُ

“Onların (develerin) etleriyle ve sütleriyle, (ecdadımızdan gelen) şerefimizi/onurumuzu savunuruz (koruruz). Çünkü *kerîm* (kişi), (şerefini) koruyandır. Bk. Şentemerî, *Şerhu Hamâseti Ebî Temmâm*, 2/1008.

Bazı şiirlerde *kerîm* sözcüğünün çoğulu olan *kirâm* ile güç-kuvvet ilişkisi dikkat çeker.⁵⁷ Tarafe'ye ait şu şiirde ise “soylular/şerefliiler” anlamında kullanılan *kirâm* ile zenginlik arasındaki irtibatı görmek mümkündür:

فَلَوْ شَاءَ رَبِّي كُنْتُ قَيْسَ بْنَ خَالِدٍ وَلَوْ شَاءَ رَبِّي كُنْتُ عَمْرُوَ بْنِ مَرْثَدٍ
فَأَصْبَحْتُ ذَا مَالٍ كَثِيرٍ وَرَأْسِي بُنُونََ كِرَامٍ سَادَةً لِمَسْوَدٍ

“Şayet Rabbim dileseydi, (varlıklı oluşları ve asaletli evlatlarıyla bilinen Arapların uluları) Kays b. Hâlid ve Amr b. Mersed (gibi) olurdu. (Bu durumda onlar gibi) varlıklı biri olurdu ve *kerem* sahibi babanın *soylu evlatları* ziyaretime gelirlerdi.”⁵⁸

K-r-m kökü, mastar-isim olan *kerem* formuyla da kullanılmıştır. Başka bir muallaka şairi Lebîd'e (öl. 40/660) ait aşağıdaki beyitte, *kerem* ile fazilet (fadl), yardım ve cömertlik arasındaki yakın-anlam ilişkisi dikkat çeker:

فَضْلاً وَذُكْرًا يُعِينُ عَلَى التَّدْيِ سَمَّحٌ كَسُوبٍ رَغَائِبٍ غَنَائِمًا

“(Ganimetleri taksim eden) kişi bunları bir erdem olarak yapar. Cömertlik yapacak birine yardım eden *kerem sahibi*, yumuşak huylu ve iyi hasletleri kendinde toplamış olan ve bunları ganimet bilen kişi bizdendir.”⁵⁹

K-r-m kökü, diğer bir muallaka şairi Antere'nin (öl. 614) bir şiirinde if'âl babının ism-i meful (mükrem) formunda geçer. Antere, bu şiirde sevgilisi Able'nin kendi gözünde çok değerli olduğunu anlatır:

وَلَقَدْ نَزَلَتْ فَلَا تَطْطِي غَيْرَهُ مَيِّ بِمَنْزِلَةِ الْمَحَبِّ الْمَكْرَمِ

“(Ey sevgili!) sevilen ve değer verilen bir misafir gibi gönlüme yerleştin. (Bundan emin ol ve) Aklına başka şeyleri getirme.”⁶⁰

⁵⁷ *Kirâm* sözcüğünün geçtiği Züheyr b. Ebû Sülmâ'a (öl. 600 [?]) ait şiirde *soylu* bir kabilenin gücüne işaret vardır:

كِرَامٌ فَلَا ذُوَالضِّغْنِ يُدْرِكُ تَبْلَهُ وَلَا الْجَارِمُ الْجَائِي عَلَيْهِمْ بِمُسْلَمِ

“O öyle soylu ve şanlı bir kabile ki, ne kin tutan onlardan intikam alabilir ne de onlara karşı suç ve cinayet işleyen (kendilerinden) emin olabilir.” (Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-seb'*, 175).

⁵⁸ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-seb'*, 111; *Muallakat (Yedi Askı)*, 68; *Yedi Askı (Arap Edebiyatının Harikaları)*, 60.

⁵⁹ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-seb'*, 260-261; *Muallakat (Yedi Askı)*, 121-122; *Yedi Askı (Arap Edebiyatının Harikaları)*, 106.

⁶⁰ Antere b. Şeddâd el-Absî, *Dîvânü Antere*, şrh. el-Hatîbu't-Tebrîzî, thk. Mecîd Tarâd (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 153; Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-seb'*, 127; *Muallakat (Yedi Askı)*, 166; *Yedi Askı (Arap Edebiyatının Harikaları)*, 147. Züheyr b. Ebû Sülmâ, bir beytinde *k-r-m* kökü fil formunda kullanılmıştır. Bu şiirde de insanın kendisine değer vermesinden bahsedilir:

وَمَنْ يَغْتَرِبْ يَحْسِبْ عَدُوًّا صَدِيقَهُ وَمَنْ لَمْ يَكْرَمْ نَفْسَهُ لَمْ يَكْرَمْ

“Kim yurdunu terk ederek gurbete çıkarsa, düşmanını dost sanır. Kim de (ahlaksızlık ve alçaklıktan uzak durarak) kendine değer vermezse, insanlar da ona değer vermezler. Bk. Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-seb'*, 262-263; *Muallakat (Yedi Askı)*, 124; *Yedi Askı (Arap Edebiyatının Harikaları)*, 85.

Bu şiirlerden hareketle keremin “şarap içme”, “zevküsefa içerisinde yaşama”, “zenginlik”, “güç-kuvvet”, “asalet/soyluluk”, “cömertlik” ile irtibatlı bir şekilde kullanıldığını söylemek mümkündür. Başka bir deyişle câhiliye toplumunda bu tür davranış ve âdetlerin, bedevî Araplar tarafından insanları değerli kılan (kerem sahibi yapan) bir faktör olarak algılandığı ifade edilebilir. Son şiirde geçen kerem (mükrem) sözcüğü ise bu kökün temel anlamıyla doğrudan bağlantılı bir şekilde “değerli olma/şerefli olma” içeriğiyle kullanılmıştır. Arapların zihninde cömertlik ile câhiliye şeref anlayışı arasında yakın bir ilişki vardır. Cömertçe davranışlar, gerçek asaletin bir kanıtı olarak görülmektedir. Üstelik cömertlik uğruna yapılan hareketler aşırı olduğu oranda hayranlık uyandırmakta, yapılan cömertlikler her zaman iyilik etme ve cana yakınlık saikiyle olmamaktadır.⁶¹

3. Kur'an Sözlüklerinde Kerem Kavramına Verilen Anlamlar

Kur'an sözlüklerinden, genel sözlüklerden farklı olarak doğrudan Kur'an'ın bilinmeyen veya anlaşılması zor olan kelimelerinin manaları üzerine yoğunlaşan *garîbu'l-Kur'an* türü kitaplarla, anlambilim sözlük kategorisinde değerlendirilen ve kavram çalışmaları için kıymetli kaynaklar mesabesinde olan *el-vücûh ve'n-nezâir* tarzı eserler kastedilmektedir.⁶² *K-r-m* kökünün Kur'an'daki kullanımı ve Kur'an bütünlüğünde taşıdığı anlamların tespitine geçmeden önce *el-vücûh ve'n-nezâir* türü eserlerde, bu kökten türeyen kelimelere verilen manalara işaret etmek yerinde olacaktır. Çünkü bu tarz eserlerde, kelimelerin sözlük anlamları yanı sıra âyetlerin bağlamları dikkate alınmış, kelimelerin bulunduğu siyakta taşıdığı anlamlar belirlenmeye çalışılmıştır.⁶³

Bu alandaki ilk eseri yazan Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767), *k-r-m* kökünün (*kerîm*) Kur'an'da “güzel (hasen)”,⁶⁴ “mevki bakımından Allah nezdinde değerli olan”,⁶⁵ “kendini üstün gören (mütekerrim)”,⁶⁶ “Müslümanlar”,⁶⁷ “Rab (kusurları bağışlayan Yüce Allah)”⁶⁸ ve “fazilet”⁶⁹ şeklinde altı anlama geldiğini ifade eder.⁷⁰ Daha sonra yazılan bu tarz eserlerde büyük oranda Mukâtil'in etkisi görülür. Örneğin Yahya b. Sellâm (öl. 200/815) ve Dâmegânî'nin (öl. 478/1085) tespit ettiği anlamlar, Mukâtil'in belirledikleriyle aynıdır.⁷¹ Harun b. Musa (öl. 170/786) ise Mukâtil'in,

⁶¹ Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 111-112.

⁶² Mesut Okumuş, “Semantik ve Analitik Açından Kur'an'da “Salat” Kavramı”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004/2), 11.

⁶³ M. Suat Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/142.

⁶⁴ en-Nisâ 4/31; en-Neml 27/29; eş-Şuarâ 26/7.

⁶⁵ et-Tekvîr 81/19; el-Hucurât 49/13.

⁶⁶ ed-Duhân 44/49.

⁶⁷ Abese 80/16; el-İnfîtâr 82/10-11.

⁶⁸ el-Mü'minûn 23/116; en-Neml 27/40; el-İnfîtâr 82/6.

⁶⁹ el-İsrâ 17/62, 70; el-Fecr 89/15.

⁷⁰ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 2011), 196-197.

⁷¹ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârîf*, thk. Hind Ahmed Şelebî (Amman: Müessesetu Âli'l-Beyt, 2007), 320-322; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi*

mütekerrim diye açıkladığı Duhân 44/49. âyette geçen *kerîm* sözcüğüne *mütekebbir* anlamı vermiştir. Tespit ettiği diğer anlamlar aynıdır.⁷² Ancak İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve Ebû Hilâl el-Askerî'nin (öl. 400/1009) *k-r-m* kökünün temel/kök anlamına dikkat çektikleri görülür. İbn Kuteybe, *k-r-m* kökünün asıl anlamının “şeref” olduğunu ve bu kökün Kur'an'da şerefli ve faziletli, bağışlayıcı (*safûh*), keremi çok olan ve güzel (*hasen*) anlamlarını ihtiva ettiğini belirtir.⁷³ Ebû Hilâl el-Askerî ise bu kökün asıl anlamının “şeref” ve “fazilet” olduğunu ve Kur'an'da en faziletli (*efdâl*), şeref, bağışlayıcı (*safûh*), cömert (*azîz*), çok (*kesîr*), *hasen* ve cömert (*cevâd*) şeklinde yedi manaya geldiğini ifade eder.⁷⁴ Ayrıca Hîrî (öl. 430/1039) ve İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) de büyük oranda aynı anlamları tespit ettikleri görülür.⁷⁵

Neticede belirlenen bu anlamlar, büyük oranda birbirinin tekrarı gibidir. Bu durum, bu alanda eser yazan âlimlerin selefleriyle aynı görüşü benimsediklerini gösterir. Diğer taraftan ilgili kaynaklarda, keremin bulunduğu siyakta farklı anlamlar taşıdığı ifade edilmiştir. Bu çerçevede özellikle Duhân 44/49. âyette geçen *kerîm* sözcüğünün delaletiyle ilgili farklı açıklamalar olmakla birlikte, ana hatlarıyla *hasen*, *kesîr*, *safûh*, *fazilet* ve *şeref* manaları ön plana çıkmaktadır. Tespit edilen bu manalar ise *k-r-m* kökünün, Kur'an'da kullanıldığı bağlama ve izafe edildiği varlığa göre ifade ettiği anlamlar konusunda belli oranda bilgi vermektedir. Ancak genel itibariyle sözü edilen kaynaklarda tespit edilen anlamlar ile keremin temel/kök anlamı arasındaki ilişkiye temas edilmemiş, sadece onun bağlama göre kazandığı farklı ve yeni manalar sıralanmıştır.

4. Kerem Kavramının Kur'an'daki Anlam Çerçevesi

K-r-m kökü hem isim hem de fiil formlarıyla Kur'an'da geçer. 38'i Mekkî, 9'u Medenî olmak üzere Kur'an'da toplam 47 defa zikredilir. Altı yerde⁷⁶ fiil (*ekrame* ve *kerrame*) halinde geçen bu kök, diğer âyetlerde *ekrem*, *kerîm/kirâm*, *ikrâm*, *mükerreme*, *mükrem* ve *mükrim* şeklinde isim formlarıyla kullanılır.

4.1. Keremle ilgili Kelimeler

Bir kelimenin anlam alanının belirlenmesi ve bu alanın sınırlarının netleştirilmesi, temel/kök anlamının yanı sıra, mana yönünden ilişkili olduğu kelimelerin de izah edilmesine bağlıdır. Bu sebeple keremin yakın-anlam ve zıt-anlam

kitâbillehi'l-azîz, thk. Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zeffî (Kahire: Vizâratu'l-Evkâf, 1995), 175-176.

⁷² Hârûn b. Musa, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin (Bağdat: Dâru'l-Hürriyye li't-Tibâ'ati, 1989), 208-209.

⁷³ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 494-495.

⁷⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vucûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetu'ss-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007), 418-419.

⁷⁵ Abdurrahman İsmail b. Ahmed ed-Darîr el-Hîrî en-Neysâbü'rî, *Vucûhu'l-Kur'ân*, thk. Fâtîma Yûsuf el-Hiyemî (Dimeşk: Dâru's-Sekâ, 1995), 282; Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Andurrahman İbnü'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdulkerîm Kâzîm er-Râdî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1984), 521-522.

⁷⁶ Yûsuf 12/21; el-İsrâ 17/62, 70; el-Fecr 89/15, 17.

yönünden irtibatla olduğu kelime ve kavramların tespit ve izah edilmesi önem arz etmektedir.

4.1.1. Keremle Anlam Yakınlığı Olan Kelimeler

Kerem kavramı, ağırlıklı olarak Mekki âyetlerde olmak üzere Kur'an'ın birçok sûresinde bazı kavram ve kelimelerle aynı bağlamda bulunur. Söz konusu kelimelerin genelini, keremle yakın-anlam irtibatı vardır. Yüce Allah'ın mağfireti, nimeti ve mükâfatı çerçevesinde zikredilen bu kelimeler, Allah'ın sevdiği ve değer verdiği kullarına yönelik lütfunu ifade etmek için kullanılmıştır. *Nimet*, keremle anlam yakınlığı olan kelimelerden biridir. Keremle nimetin aynı siyakta bulunduğu âyetlerde, Allah'ın insana ikramda bulunması (ekrame) ve bol nimet vermesine (ne'ame) işaret edilir.⁷⁷ Keremle yakın anlamlı kelimelerden biri de *ihsan*dır. İsrâ 17/23. âyette, anne-babaya ihsanda bulunması emredilir ve onlara güzel söz söylenmesi (kavlen kerîmen) istenir. Aynı sûrenin 70. âyetinde ise insanın şan ve şeref sahibi kılındığı (kerrame) ve üstün yaratıldığı (faddale) ifade edilirken *kerem*, *fadl* ve *rızık* kavramları vasıtasıyla Allah'ın insana olan lütufları hatırlatılır.⁷⁸ Ayrıca birçok âyette *kerem* (*kerîm*), *mağfiret*, *ecir* ve *rızık* kavramları birlikte kullanılır. Bu kavramların zikredildiği âyetlerde, genel itibarıyla zikre (Kur'an'a) tabi olma ve görmediği halde Rahman'dan korkma, Allah'a iman, Allah'a ve Elçisine itaat ve güzel işler yapma, Allah yolunda hicret ve cihad ve muhacirlere yardım etme, sadaka ve Allah'a güzel bir ödünç (karz-ı hasen) verme gibi davranışlara sahip olanların Allah'ın mağfireti, mükâfatı ve *kerîm rızık*nı hak edecekleri ifade edilir.⁷⁹

Burada sayılanların dışında kerem sözcüğü *azîz*,⁸⁰ *iclâl*,⁸¹ (biri kökünden olan) *berare*⁸² ve açıklamasına daha sonra yer verilecek olan *takvâ* kavramı ile aynı bağlamda ve yakın anlamlı bir şekilde zikredilir.

Neticede kerem kavramı, Kur'an'da, kendisi gibi olumlu içeriğe sahip olan *nimet*, *ihsan*, *fadl* (*fazilet*), *mağfiret*, *ecir*, *rızık* ile aynı bağlamda kullanılmıştır. Diğer taraftan bu kelimelerle birlikte Allah'a izafe edilmiş ve Kur'an metninde onlarla yakın-anlam irtibatı kurularak anlam alanı değiştirilmiştir. Buna göre şerefli ve değerli olmak; soy sop, zenginlik, güçlü olma ve saçıp savuracak derecede cömertlik gibi faktörlere bağlı değildir. Bilakis insanı şeref ve değerli kılan sadece yüce Allah'tır, dolayısıyla söz konusu âyetlerde belirtilen Allah'a inanma ve derin saygı duyma (haşyet), Allah yolunda hicret ve cihad, salih amel, karz-ı hasen vb. davranışlardır.

⁷⁷ el-Fecr 89/15; ed-Duhân 44/26-27. Ayrıca bk. es-Sâffât 37/41-43.

⁷⁸ el-İsrâ 17/70.

⁷⁹ Yâsîn 36/11, 26-27; Sebe 34/4; el-Hac 22/50; el-Ahzâb 33/31, 44; en-Nur 24/26; el-Enfâl 8/2-4, 74; el-Hadîd 57/11, 18.

⁸⁰ ed-Duhân 44/49.

⁸¹ er-Rahmân 55/27-28.

⁸² Abese 80/16.

4.1.2. Keremle Zıt Anamlı Kelimeler

Etimolojisinin işlendiği bölümde ifade edildiği gibi kerem kavramı, “aşağılık, cimrilik, kötü ahlak”⁸³ anlamına gelen *lu'm* sözcüğünün karşıtıdır. Ancak bu kelime Kur'an'da geçmez. Kerem kavramı, Kur'an'da *lu'm* sözcüğüyle anlam yakınlığı olan *ihâne* (إهانة) ile karşıt bir şekilde zikredilir. “Sekine/vakar” ve “zillet/alçaklık”⁸⁴ anlamındaki *h-v-n* kökünden alınan *ihâne*, Furkan sûresinde “vakar” muhtevasıyla,⁸⁵ diğer âyetlerde de Yüce Allah'ın müstahak olanlara uyguladığı manevî/psikolojik ceza anlamıyla kullanılır.⁸⁶ İki sûrede *kerem-ihâne* sözcüklerinin karşıtlığı söz konusudur. Hac sûresinde, göklerdeki ve yerdeki varlıkların Allah'a boyun eğmekle birlikte, birçok insanın Allah'a karşı geldikleri için azabı hak ettikleri vurgulanır ve Allah'ın hor ve hakir kıldığı kimseyi değerli kılacak, ona itibar ve şeref kazandıracak kimsenin olamayacağı belirtilir: “...Allah kimi hor ve hakir kılsa (yuhin), artık onu değerli kılacak (mükrim) bir kimse yoktur. Şüphesiz Allah dilediğini yapar.”⁸⁷ Bu âyette kerem, kök anlamıyla bağlantılı olarak “şeref/onur ve değer” muhtevasıyla kullanılmıştır. Ancak burada insanı değerli yapan hususların, çoğu zaman savurganlık boyutunda olan cömertlik, asalet, güç, iktidar gibi şeylerin olmadığına dikkat edilmelidir. İnsana şeref ve itibar kazandıracak tek varlık Yüce Allah'tır. Onun kendi haline bırakıp terk ettiği, kulluğundan ve kapısından kovduğu kişiyi onurlandıracak kimse yoktur.⁸⁸

Keremle ihâne zıtlılığının görüldüğu diğer yer Fecr 89/15-16. âyetleridir. Kâfir insanın⁸⁹ karakterine işaret edilen bu âyetlerde, Yüce Allah'ın insanı nimetler ve zenginlikle deneyip mal-mülk ile ona ikramda bulunduğunda, onu üstün kıldığında (ekramehû) ve lütfundan ona bol bol nimet verdiğinde onun “*Rabbim bana ikram etti (ekrame)*” (Fecr 89/15) diyeceği ve bu keramet sebebiyle sevineceği ifade edilir. Ancak aynı insanı fakirlikle imtihan edip rızkını daralttığında ve onun malını çoğaltmadığında “*Rabbim beni aşağıladı (ehâne)*” (Fecr 89/16) diyeceği belirtilir. Bu kişi, Rabbinin fakirlikle kendisini aşağıladığını düşünür ve Allah'ın verdiği sağlık sıhhate karşılık şükürde bulunmaz.⁹⁰ Görüldüğu gibi bu âyetlerde, varlık ve yoklukla imtihan edilen kâfir/müşrik insanın tutumu, *ikrâm* ve *ihâne* kavramlarıyla anlatılmıştır. Ne var ki o, nimetin ve yokluğun bir imtihan olduğunu kavrayamamakta ve bu sebeple eleştirilmektedir. Burada insanın, Allah'ın lütfunu kendisinin bir hakkı olarak görmesi söz konusudur. Ayrıca o, refah yokluğunu bir imtihan olarak değil,

⁸³ İbn Fâris, “lem”, 5/226.

⁸⁴ İbn Fâris, “hvn”, 6/21.

⁸⁵ el-Furkân 25/63.

⁸⁶ Kaya, *Kur'an'da Azap*, 178-180.

⁸⁷ *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2008), el-Hac 22/18.

⁸⁸ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010), 9/357.

⁸⁹ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Turkî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006), 22/275. Ayrıca bk. Kaya, *Kur'an'da Azap*, 179.

⁹⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Çur'an*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Turkî (Kahire: Dâru Hecr, 2001), 27/376.

ilahi adaletsizliğin bir göstergesi olarak kabul etmekte, bu sebeple Allah'ın varlığını inkâra kadar gitmektedir.⁹¹

Kerem kavramı ayrıca sözlükte, düşünülmeden söylenen çirkin söz⁹² anlamındaki *lağv* ile de karşıt bir şekilde zikredilir. Müminlerin özelliklerinden bahsedilen Furkân 25/72. âyette, (müşriklerin) çirkin sözlerine (lağv) muhatap olduklarında müminlerin, *kirâm insanların* gidişi gibi ortamı terk edecekleri, batıl işlere dâhil olmayacakları ve kendilerine değer vererek çirkin şeylerden uzaklaşacakları ifade edilir.⁹³

Neticede kerem kavramı, sözlük anlamlarında olduğu gibi Kur'an'da da olumlu bir içerikle kullanılmıştır. *İhâne* ve *lağv* kelimeleriyle olan karşıtlığı bunu göstermektedir. Ayrıca sözü edilen âyetlerde değer verme, yüceltme, ikram etme ve nimet vermenin yanı sıra aşağılamanın (ihâne) da Allah'ın elinde olduğu vurgulanmıştır.

4.2. Kerem Kavramının Türevleri

4.2.1. Keremin İsim Formu

K-r-m kökünden türeyen isim formları, Kur'an'da daha fazla kullanılır. Bu kök, *kerîm*, *kirâm*, *ekrem*, *mükrem*, *mükrim*, *ikrâm* ve *mükerrime* isim formlarıyla 41 âyette geçer.⁹⁴

Ekrem: *Ekrem* (عَكْرَمٌ) sözcüğü *k-r-m* kökünün ism-i tafdîl formudur. İsm-i tafdîl, müşterek niteliklere sahip iki şeyi mukayese eden ve söz konusu nitelikte bir varlığın ötekinden daha üstün olduğuna delalet eden bir isimdir.⁹⁵ *Ekrem* sözcüğü, Alak ve Hucurât sûrelerinde birer defa zikredilir. Bu kelime, Kur'an'ın ilk nazil olan âyetlerinde⁹⁶ Allah'a izafe edilerek kullanılır ve kerem vasfının nihai noktasını, Allah'ın kereminin her türlü keremin üstünde ve mükemmel olduğunu, kerem olma konusunda hiçbir benzerinin olmadığı ifade eder.⁹⁷ İlk nazil olan âyetlerde *ekrem*

⁹¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 3/1268.

⁹² Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beirut: Daru'l-Ma'rife, ts.), "İğv", 451.

⁹³ Kurtubî, *el-Câmi'*, 15/476. Ayrıca bk. Ahmed b. Yusuf Abduddâim es-Semîn el-Halebî, *'Umdetu'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 3/389.

⁹⁴ Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1987), "krm", 602-603.

⁹⁵ Ahmed el-Hâşimî, *el-Kavâidu'l-esâsiyye li'l-lugati'l-'Arabiyye* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 316-317; Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 184; Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi (Sarf)* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 474.

⁹⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beirut: Müessesetu'l-Târîhi'l-'Arabî, 2002), 4/761.

⁹⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, 17/270; Cârullah Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vil*, thk. Adil Aşmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad (Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 1998), 6/403-404; Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (Beirut - Dimeşk:

zikredilmesi, Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'i (sav) risalet ve nübüvvet için seçmesi ve ona Kur'an'ı öğretmesinin, kendisine olan ihsan ve lütfunun başlangıcı olduğunu bildirmeye yöneliktir. Çünkü Allah bunu minnet, lütuf ve ihsan (kerem) bağlamında zikretmiştir. O, sayısız nimetlerle kullarına ihsanda bulunur, inkârlarına, emirlerini terk etmeleri ve yasaklarını çiğnemelerine rağmen acele edip onları cezalandırmaz ve onların tövbelerini kabul eder. Bu nedenle onun kereminin sınırı ve sonu yoktur.⁹⁸ Allah'ın *ekrem* olması, aynı zamanda bir karşılık olmaksızın nimet vermesi ve korku duymaksızın bağışlamasıyla ilgili bir durumdur. Dolayısıyla tek hakiki *kerîm* odur.⁹⁹ Bazı tefsirlerde, buradaki *ekrem* kelimesi, *kerîm* ile açıklanmıştır.¹⁰⁰

Ekrem formunun geçtiği diğer âyette, ekrem-takvâ ilişkisi dikkat çekmektedir. Aslında bu ilişki, câhiliye döneminde söz konusu değildir. Kerem kavramının, bu âyetteki muhtevasının iyi anlaşılması için takvâ kavramı hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Çünkü kerem-takvâ arasındaki kurulan irtibatla kerem kavramı, İslâm öncesi ilkel asalet davasından arındırılmıştır.¹⁰¹ Sözlükte korumak, himaye etmek, sakınmak, örtmek (setr), korkmak ve bir şeyi, ona (kendisine) zarar verecek ve eziyet edecek şeylerden korumak¹⁰² gibi anlamlara gelen *v-k-y* kökünden alınan takvâ, insanın kendisini günaha işlemekten sakındırması,¹⁰³ Allah'a itaat ederek onun azabından çekinme ve azaba sebep olan davranışlardan nefsi koruma anlamına gelir.¹⁰⁴ Câhiliye döneminde, Haniflerin kullanımları dışında, dini bir mana taşımayan ve kısaca "bir şey vasıtasıyla kendini savunmak" anlamına gelen takvâ (ittikâ), Kur'an metninde dini manada kullanılır.¹⁰⁵ Takvâ ve türevleri 258 âyette geçer.¹⁰⁶ Bu âyetlerde takvâ, insanın kendisini Allah'ın gazabı ve azabından korumak için salih amel işlemesi anlamını ifade eder. Bunun yolu da Allah'a ibadet etmek, onun emirlerine tabi olmak ve yasaklarından kaçınmaktır.¹⁰⁷

Mektebetu'l-İslâmî, 1984), 9/176; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Adil Aḥmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaḍ (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 8/488.

⁹⁸ Mâturîdî, *Te'vilât*, 17/270; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/403-404. Ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8/488.

⁹⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1981), 32/16; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Subhî Ḥâsen Hallâk-Muhammed Ahmed el-Etraş (Beirut: Dâru'r-Reşîd-Müessesetu'l-İmân, 2000), 3/551.

¹⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, 9/176; Kurtubî, *el-Câmi'*, 22/377.

¹⁰¹ Öznurhan, "Kur'an'ın Arap Diline Tesiri", 141-142.

¹⁰² Râgıb el-İsfehânî, "vky", 530; Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât* (Beirut: Mektebetu Lübnan, 1985), 68; Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (İstanbul: Elif Ofset, 1990), 1/13; Üde Ebû Halîl Üde, *et-Tatavvuru'd-delâli beyne lugati's-si'ir'l-câhilî ve lugati'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985), 315; Süleyman Uludağ, "Takvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/484.

¹⁰³ Râgıb el-İsfehânî, "vky", 530-531.

¹⁰⁴ Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, 68.

¹⁰⁵ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 299-300, 302.

¹⁰⁶ Bk. Abdalbâkî, "vky", 758-761.

¹⁰⁷ Celaluddîn el-Mahallî-Celâluddîn es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, thk. Fahreddîn Kabâve (Beirut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 2003), 2, 4; Üde, *et-Tatavvur*, 316.

Ekrem formu, Hucurât 49/13. âyette¹⁰⁸ takvâ ile birlikte kullanılır: “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dışiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.” Bu âyette, insanın *ekrem* yapan hususun *takvâ* (etkâ) olduğu ifade edilir. Bu irtibatı ifade eden *inne ekramekum 'indellâhi etkâkum* cümlesi, neseple övünmeyi yasaklamanın gerekçesi mahiyetindedir.¹⁰⁹ Çünkü bu âyette, faziletli ve değerli olmanın (keramet) *takvâ* ile olacağı açıklanır. İnsanların babaları ve kabileleriyle iftihar etmeleri, değerli olmanın (kerem) kaynağı değildir. Aksine kabileler insanların tanışmaları için yaratılmıştır. Diğer taraftan insanın değerli ve soylu atalardan olması, kendisinin tercih ettiği bir durum da değildir. İnsanın *ekrem* olması, günahlardan kaçınmak ve Allah'ın emirlerine itaat etmek gibi davranışlara, yani *takvâyâ* bağlıdır. Bu da Allah'ın emir ve yasaklarına tazimle olur. İnsanın bu yaptıklarına Allah'ın lütfu ve keremi de eklenince fazilet ve değerli olmaya (keramet) erişmek mümkün olur.¹¹⁰ Diğer bir ifadeyle bu âyette, Allah katında en değerli (kerem) olmanın soy soplâ değil, günahlardan kaçınarak ve farzları eda ederek Allah'tan en çok ittikâ etmekle olacağı ifade edilir.¹¹¹

Özetle kerem (*ekrem*), câhiliye dönemindeki kullanımından farklı olarak Allah'a zafe edilmiş ve hakikatte mutlak *ekrem* olan tek varlığın Yüce Allah olduğu belirtilmiştir. İnsanın *ekrem* olması ise Allah'tan ittikâ etmesine bağlanmıştır.

Kerîm: Kelimeler ve kavramlar buldukları siyakta ve izafe edildikleri varlıklara göre farklı anlamlar ifade eder. *Kerîm* sözcüğü de bu tür kavramlardan biridir. Kur'an'da *rızk*, *kitap*, *resul*, *arş*, *makam*, *medhal*, *kavl*, *ecr* kelimelerinin sıfatı olarak gelmiş, kullanıldığı bağlama göre farklı anlamlar yüklenmiştir.¹¹² *Kerîm* sıfatı müşebbehe kalıbıdır. Bu kalıp, genelde lazımlı (geçişsiz) fiillerden türer ve ism-i faille aynı anlamı ifade eder. Ancak sübûta (süreklilik, kalıcılık) delalet etmesi yönünden ism-i failden ayrılır.¹¹³ Diğer taraftan *kerîm*, *k-r-m* kökünün Kur'an'da en fazla

¹⁰⁸ Bu âyetin sebep-i nüzulüyle ilgili birkaç rivayete yer verilir. İlkine göre bu âyet, Mekke'nin fethedildiği gün, Hz. Peygamber'in (sav) emriyle Bilal-i Habeşî'nin Kabe'nin üstüne çıkıp ezan okumasını kabullenemeyen bazı kişilerin hakkında nazil olmuştur. İkinci rivayete göre bu âyet, mescitte kendisine yer vermeyen birisine “Sen falan kadının oğlu musun?” diyen Sâbit b. Kays hakkında nazil olmuştur. Üçüncü rivayete göre Hz. Peygamber'in (sav) arkasında beş vakit namaz kılan siyahi bir kölenin vefatının ardından, Hz. Peygamber'in (sav) onun yıkama, tekfin ve defin işlerini üstlenmesi sonucunda siyahi köleye iltifat ettiğini ve onu kendilerine tercih ettiğini düşünen Ensar ve Muhacir hakkında inmiştir. Bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991), 410-412.

¹⁰⁹ Muhammed el-İmâdî Ebussuûd, *İrşâdu'l-'aklî's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ (Riyad: Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hadâse, ts.), 5/180.

¹¹⁰ Maturîdî, *Te'vîlât*, 14/77.

¹¹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/386; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Maverdî, *en-Nuket ve'l-'uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye-Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, ts.), 5/336; Kurtubî, *el-Câmi'*, 19/417. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/585; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 3/309; Ebussuûd, *İrşâd*, 5/180.

¹¹² Muhammed Abduh, *Tefsîru cüz'i 'amme* (Mısır: Matbaatu Mısır, ts.), 34.

¹¹³ Abduh er-Râcihî, *et-Tatbîku's-sarfî* (Beyrut: Dâru'n-Nahda'l-'Arabiyye, 1973), 79; Hâşimî, *el-Kavâid*, 313; Fâzıl Sâlih es-Sâmîrrâî, *Me'âni'l-ebniyeti fi'l-'Arabiyyeti* (Amman: Dâru İmâr, 2007), 65; Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, 187; Çörtü, *Arapça Dilbilgisi (Sarf)*, 463.

kullanılan formudur. Farklı varlık ve kelimelerin sıfatı olarak Kur'an'da (üçü *kerîm*'in çoğulu *kirâm* olmak üzere) toplam 30 defa zikredilmiştir.¹¹⁴

İki âyette Allah'a izafe edilen¹¹⁵ *kerîm* kelimesi, aynı zamanda esmâ-i hüsnâdan biridir. Hayrı çok, cömert, nimet veren ve üstün kılan anlamına gelir.¹¹⁶ *Kerem* (الكرم) kelimesi hem Allah'a hem de insanlara izafe edilir. Yüce Allah'a izafe edildiğinde, onun ihsanda bulunması ve nimet vermesi anlamına gelir. Bu kelime insanı nitelediğinde ise onun ahlakı ve kendisinde tezahür eden güzel fiillerin ismi olur. Ancak insanda bu fiiller görülmedikçe ona *kerîm* denmez.¹¹⁷ Mutlak *kerîm* olan varlık sadece Yüce Allah'tır. İnsan ise bu vasfı kazanarak bazı durumlarda kendini güzelleştirebilir.¹¹⁸

Kerîm sözcüğünün Allah'a nispetle kullanıldığı İnfitar sûresinde, Allah'a itaat ve ibadetten yüz çeviren kafir insanın¹¹⁹ nankörlüğüne işaret edilir.¹²⁰ Burada özellikle *kerîm*'in kullanılması, Yüce Allah'ın insanlara olan nimetinin ve lütfunun hatırlatılmasına yöneliktir.¹²¹ Diğer bir husus *kerîm* sözcüğün geçtiği bu sûrede ve Kur'an'da ilk defa zikredildiği âyetlerde (Alak sûresi) benzer şeylere değinilir. Her iki bağlamda da kerem-yaratma ilişkisi göze çarpar. Alak sûresinde, *ekrem* olan Rabbin, insanı yaratması ve ona kalemle yazmayı ve bilmediğini öğretmesinden bahsedilirken, burada *kerîm* olan Rabbin insanı yaratması, şekillendirmesi, düzene koyması ve dilediği biçimde onu oluşturmasından bahsedilir.¹²² *Kerîm* sıfatının Allah'a nispet edildiği ikinci âyet, Neml sûresinde Hz. Süleyman'ın kıssasının anlatıldığı bir âyet grubu içinde yer alır.¹²³ Âyetin sonunda Hz. Süleyman'ın dilinden aktarılan *fe-inne rabbî ganiyyun kerîm* (*Rabbimin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, çok kerem sahibidir.*) cümlesi, tefsirlerde âyetin konusu ve *k-r-m* kökünün sözlük anlamı ve Kur'an bütünlüğünde taşıdığı anlamlar dikkate alınarak tefsir edilmiştir. Buna göre *ganî* kelimesi, Allah'ın kulunun şükretmesine ihtiyacı olmadığı ve onun nankörlüğünün Allah'a zarar vermeyeceği anlamına gelir.¹²⁴ *Kerîm*'in tefsiriyle ilgili

¹¹⁴ Abdalbâkî, "krm", 602-603.

¹¹⁵ el-İnfîtâr 83/6; en-Neml 27/40.

¹¹⁶ Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 10/233.

¹¹⁷ Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdalâlîm et-Ṭahâvî (Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1973),4/343; Zebîdî, "krm", 33/348.

¹¹⁸ Gazzâlî, *el-Maksadu'l-esnâ*, 105.

¹¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 27/178.

¹²⁰ el-İnfîtâr 82/6.

¹²¹ Muhammed et-Tâhir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnîsiyye, 1984), 30/175.

¹²² el-İnfîtâr 82/6-8. Ayrıca tefsirlerde Allah'ın *kerîm* olmasının, yani insana hayat verip değerli kılmasının ve birçok ihsanda bulunmasının, onu aldanişa ve isyana sürüklememesi gerektiğine vurgu yapılır. Çünkü Allah, insana imkanlar verip sorumlu tutttuktan sonra o asi olabilmekte, üstün kıldığı nimeti inkar etmekte ve değerli görülmenin verdiği aldanişla tekrar Allah'ın lütfuna nail olacağını sanmaktadır. Halbuki Allah'ın kereminin bol olması, insanın bu kereme aldanarak kendini günaha kaptırmasını değil, ona ciddiyetle itaat etmeyi, iman ve itaate daha çok yönelmeyi ve küfür ve isyandan kaçınmayı gerektirir. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/330; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 3/507; Ebussuûd, *İrşâd*, 5/492.

¹²³ en-Neml 27/40.

¹²⁴ Mâturîdî, *Te'vilât*, 10/387; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/456; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/199; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/568; Ebussuûd, *İrşâd*, 4/264; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 19/272.

olarak da Allah'ın kulundan az ve kolay olanı kabul etmesi,¹²⁵ nimetlerine nankörlük eden ve şükretmeyen kullarına lütufta bulunması ve dünyada rızık vermesi, cezalandırmada acele etmemesi ve onlara mühlet vermesi gibi yorumlar ön plana çıkmaktadır.¹²⁶

Kerîm kelimesi bazı âyetlerde melekleri nitelemiştir. Tekvîr 81/19. âyette geçen *resûl* kelimesiyle Cebrail kastedilerek onun değerli ve şerefli bir elçi (*resûl kerîm*) olduğu ifade edilir.¹²⁷ *Kerîm*in çoğul şekli olan *kirâm* kelimesi de iki âyette meleklerin sıfatı olarak gelir. Bu kelime, İnfitâr 82/11. âyette insanların amellerini yazmakla görevli melekleri niteler (*kirâmen kâtibin*) ve bu vesileyle onların değerli oldukları ifade edilir. Bununla birlikte meleklerin *kirâm* ile vafedilmesi, değerli ve saygın birileriyle birlikte olduğumuzu ifade eder. Değerli varlıklarla birliktelik ise onlara saygı duymayı, karşı çıkmamayı ve onları üzecek davranışlardan uzak durmayı gerektirir. *Kirâmen* sözcüğü, aynı zamanda görevli meleklerin Allah katında değerli ve sakınan varlıklar olduğunun kanıtıdır.¹²⁸ *Kirâm* sözcüğü ile meleklerin nitelendiği diğer âyet Abese sûresindedir. Bu sûrede âyetlerin, değerli ve güvenilir melekler (*kirâmin berare*) vasıtasıyla indirildiği ifade edilirken¹²⁹ onların Allah katında aziz, saygın ve kıymetli oldukları belirtilir.¹³⁰ *Kerîm* sözcüğü Yusuf 12/31. âyette *melek* kelimesini niteler. Ancak burada kullanılan *melekun kerîmun* tamlamasıyla Hz. Yusuf kastedilir.

*Kerîm*in çoğul şekli olan *kirâm*, *k-r-m* kökünün karşıtları işlenirken ifade edildiği üzere Furkân 25/63. âyette müminlerin bir sıfatı olarak geçer. Bu âyet, müminlerin vasıflarının sayıldığı bir bağlamda bulunur.¹³¹

Kerîm iki âyette “peygamber” anlamındaki *resûl* kelimesinin sıfatıdır. Hâkka sûresinde, Kur'an'ın şair veya kahinin sözü olmadığı, bilakis şerefli ve değerli bir elçinin sözü olduğu ifade edilir¹³² ve *resûl kerîm* tamlamasıyla Hz. Peygamber (sav) kastedilir.¹³³ Duhân 44/17. âyette geçen *resûl kerîm* ifadesiyle de Hz. Musa anlatılır. Peygamberlerin *kerîm* olması, onların Allah katında değerli olduklarının ve Yüce Allah'ın, kavimlerin en şerefli ve üstün olanını peygamber seçtiğinin kanıtı olabilir.¹³⁴

Kerîm bir âyette Kur'an'ın sıfatıdır. Vâkıa 56/77. âyette Hz. Muhammed'e indirilen kelamın değerli ve şeref bir Kur'an olduğu ifade edilir. Kur'an'ın *kerîm* olmasıyla ilgili şu yorumlar yapılmıştır: Birincisi Kur'an'ın, dünyevi ve uhrevi ihtiyaçların karşılandığı yer olması, dünya ve ahiret işlerini ıslah edecek önemli

¹²⁵ Mâturîdî, *Te'vilât*, 10/387.

¹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/456; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/199; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/568; Ebussuûd, *İrşâd*, 4/264; Mahallî-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 380; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 19/272.

¹²⁷ İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 30/154-155.

¹²⁸ Mâturîdî, *Te'vilât*, 17/94.

¹²⁹ Abese, 80/11-16.

¹³⁰ Mâturîdî, *Te'vilât*, 17/52; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 3/500; Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 30/43.

¹³¹ Bk. el-Furkân 25/62-77.

¹³² el-Hâkka 69/38-43.

¹³³ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 3/443; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 29/141.

¹³⁴ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 3/40. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27/246.

ilimlerin esaslarını kapsamaları ve güzel ahlakı içermesi nedeniyle *kerîm* diye nitelenmiştir. İkincisi, Kur'an'a tabi olan, onu ezberleyen ve okuyan değerli ve şerefli olacağı için o *kerîm* diye anılmıştır. Üçüncüsü, Kur'an Allah katında değerli olduğu için bu şekilde vafedilmiştir.¹³⁵ Bununla birlikte Kur'an'ın mutlak *ekrem* ve *kerîm* olan Yüce Allah'ın kelamı olması nedeniyle de *kerîm* ile nitelenmiş olması mümkündür.

Kerîm sözcüğü bir yerde kitap kelimesinin sıfatı konumundadır. İlgili âyette, Yemen kraliçesi, Hz. Süleyman'dan kendisine gelen mektubu *kitabun kerîm* diye niteler: "(Süleyman'ın mektubunu alan Sebe' melikesi,) 'Beyler, ulular! Bana çok önemli bir mektup bırakıldı' dedi."¹³⁶ Hz. Süleyman'dan gelen mektubun *kerîm* ile nitelenmesi birkaç şekilde izah edilmiştir. Buna göre *kerîm* kelimesi "güzel" anlamına gelmektedir. Kraliçe mektuptaki kelamın güzelliğini ve sözün inceliğini görünce böyle demiştir. Diğer bir yoruma göre mektup mühürlü olduğu için ona *kitabun kerîm* denmiştir. Üçüncü bir açıklamaya göre *inni ulkiye ileyye kitâbun kerîm* (Bana çok önemli bir mektup bırakıldı) cümlesi, "bana değerli (kerîm) bir insandan bir mektup gönderilmiştir." şeklinde takdir edilir. Hz. Süleyman kerem sahibi olmasıyla bilinen bir kimseydi. Bu mektupla Kraliçeye onun kereminin haberi gelmiş oluyor.¹³⁷ Daha önce de ifade edildiği gibi Kur'an'da bazı peygamberlerin *kerîm* oldukları ifade edilmiştir.¹³⁸ Buna göre peygamberlerin, *ekrem* ve *kerîm* olan Allah'ın, insanların en şerefli ve değerli olanlarından seçip görevlendiği değerli (kerîm) elçiler oldukları ifade edilebilir. Bu sebeple mektubun, değerli ve şerefli (kerîm) olan Hz. Süleyman'dan gelmesi nedeniyle *kitâbun kerîm* şeklinde nitelenmiştir, yorumunun daha isabetli olduğu söylenebilir.

Kerîm sıfatının geçtiği Duhân 44/49. âyette alaycı bir üslup (tehekküm) söz konusudur: "(ve deyin ki:) Tat bakalım. Hani sen kendince üstündün, şerefliydin! (el-azîz el-kerîm)". Bu âyetin, Kureyş'in en azizi ve en değerlisi olduğunu ileri süren, iki dağın arasında kendisinden daha güçlü ve itibarlı birisinin olmadığını iddia eden ve böylece kavmi karşısında ululuk taslayan Ebû Cehil hakkında nazil olduğu ifade edilir.¹³⁹ Âyette kullanılan tehekküm üslubuyla, Ebû Cehil'in çok güçlü ve değerli olduğuna ilişkin iddiaları alay konusu olmuş, kendine göre ve kendi halkı nezdinde değerli olduğunu zannetse de gerçek anlamda onun aziz ve itibarlı birisi olmadığı ifade edilmiştir. Çünkü eğer değerli olsaydı atâşe girmez ve böyle alaycı bir dile muhatap olmazdı.¹⁴⁰ Ayrıca bu âyette güce, kibre ve şöhrete dayanan câhiliye kereminin hakikatte bir değer ifade etmediği vurgulanır. Çünkü bu çalışmada sık sık

¹³⁵ Mâturîdî, *Te'vilât*, 14/231; Mâverdî, *en-Nuket*, 5/463; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 3/367. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 8/151.

¹³⁶ en-Neml 27/29.

¹³⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, 10/379-380; Mâverdî, *en-Nuket*, 4/206; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/450; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/565.

¹³⁸ el-Hâkka 69/40; ed-Duhân 44/17.

¹³⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/825; Mâturîdî, *Te'vilât*, 13/313; Mâverdî, *en-Nuket*, 5/258; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/477; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, 7/350.

¹⁴⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/825; Mâturîdî, *Te'vilât*, 13/313; Mâverdî, *en-Nuket*, 5/258; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/477; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, 7/350; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 25/316. İmam Mâturîdî, bu sözün (âyetin), dünyada kendisini güçlü ve değerli gören her kâfir ve lider için söylenmiş olmasını muhtemel görür (Mâturîdî, *Te'vilât*, 13/313).

vurgulandığı gibi Kur'an'a göre insana itibar kazandıran şeyler, sadece Allah'a iman, takvâ, salih amel vb. davranışlardır.

Kerîm sözcüğü altı âyette rızık kelimesini nitelemiştir.¹⁴¹ İlgili âyetlerde geçen *rızık kerîm* tamlamasındaki *kerîm* lafzı, güzel, cennetteki güzellik, cennet nimetleri, cennette güzel ve sürekli faydalar, cennette hazırlanmış sayısız (rızık) şeklinde açıklanmıştır.¹⁴² Bununla birlikte terkip, *kerîm* sözcüğünün lügat anlamı ve kalıp olarak ifade ettiği mana dikkate alınarak açıklanabilir. *Kerîm*, övülen ve güzel olan her şeyi kapsayan ve kendi sınıfında ve türünde övülen her tür sıfat için kullanılan bir sözcüktür.¹⁴³ Sıfat-ı müşebbehe kalıbı olması itibariyle de nitelediği şeydeki anlamın kalıcı ve sürekli olduğunu gösterir. Şu hâlde *rızık kerîm* terkibi, Yüce Allah'ın hak edenlere lütfettiği kıymetli, değerli ve güzel mükâfatı ifade eder.¹⁴⁴ Bu mükâfatın sıfat-ı müşebbehe kalıbıyla ifade edilmesi de Allah'ın bu lütfunun anlık değil, sürekli olduğunu gösterir. Ayrıca *k-r-m* kökündeki "bolluk ve bereket" anlamı dikkate alınarak *rızık kerîm*, güzel ve bol rızık biçiminde de açıklanabilir. Kur'an'da dört âyette¹⁴⁵ geçen *ecr kerîm* tamlaması da bu çerçevede değerlendirilebilir.

Kerîm iki âyette *zevc* kelimesinin sıfatıdır ve ilgili âyetlerde Yüce Allah'ın gökyüzünden su indirerek yeryüzünde çeşitli ve değerli bitkiler yarattığı ifade edilir.¹⁴⁶ *Zevc kerîm* terkiбинdeki *zevc*, tür/çeşit anlamına gelir. *Kerîm* sözcüğü de güzel, faydası çok olan, kıymetli ve övülen şeklinde açıklanmıştır.¹⁴⁷ Tâberî (öl. 310/923), sütü bol olan deveye *nâkatun kerîmetun* ve sütü çok olan koyuna da *şâtun kerîmetun* denildiğini belirterek *kerîm* kelimesinin kökünde bulunan bolluk/bereket anlamına dikkat çeker.¹⁴⁸ Aslında *rızık kerîm* terkiбіyle ilgili söylenen şeyler, bu terkip için de söylenebilir. *Kerîm*, kendi türünde hoşnut kalınan ve övülen her şey için kullanılan bir sıfattır.¹⁴⁹ Buna göre *k-r-m* kökündeki bolluk/bereket manası da göz önünde bulundurularak *zevc kerîm* terkiбинdeki *kerîm* sözcüğü, "güzel, değerli ve bol" şeklinde açıklanabilir.

Kerîm kelimesi iki âyette de *makâm* kelimesini nitelemiştir. *Makâm kerîm* terkiбинin kullanıldığı Duhân 44/26. âyet, İsrailoğulları'nın, Firavun ve adamlarından gizlice gece Mısır'dan ayrılmalarını konu edinen bir âyet grubu içinde yer alır. Bu âyetlerde İsrailoğulları'nın arkalarında bahçeler, pınarlar, ekinler, güzel konaklar (mekâm kerîm), zevk ve sefasını sürdürdükleri nimetleri bıraktıkları belirtilir.¹⁵⁰ *Makâm*

¹⁴¹ Sebe 34/4; el-Ahzâb 33/31; en-Nûr 24/26; el-Hac 22/50; el-Enfal 8/4, 74.

¹⁴² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/100; Mâturîdî, *Te'vilât*, 6/173; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/553; Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, 2/6; Ebussuûd, *İrşâd*, 2/464.

¹⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/128; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 9/263.

¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/128.

¹⁴⁵ el-Hadîd 57/11 ve 18; Yâsîn 36/11; el-Ahzâb 33/44.

¹⁴⁶ Lokmân 31/10; eş-Şuarâ 26/7.

¹⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 17/549; Mâturîdî, *Te'vilât*, 10/286; Mâverdî, *en-Nuket*, 4/165 ve 330-331; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 6/116; Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, 2/535.

¹⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/549. Ayrıca faydaları olan ve manaları beğenilen kitaba *kitâbun kerîm* ve faydalarından insanların hoşnut kaldığı bitkiye de *nebât kerîm* denir. bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/377-378.

¹⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/377-378; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/120; Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, 2/535.

¹⁵⁰ ed-Duhân 44/22-27.

kerîm tamlamasının geçtiği Şuarâ sûresinde de İsrailoğulları Mısır'ı terk ettikten sonra Firavun ve ordusunun bahçeler, pınarlar, hazineler ve güzel konaklarından çıkarılarak cezalandırıldıkları ifade edilir.¹⁵¹ Çünkü İsrailoğulları'nı takip için yola çıkan Firavun ve askerleri, denizde boğularak helak olmuşlar ve arkalarında bıraktıkları bu nimetlere tekrar dönememişlerdir.¹⁵² *Makâm*, mekân anlamına gelir. *Makâm kerîm* terkibi tefsirlerde güzel ve değerli konaklar, minberler, liderlerin meclisleri, ileri gelenlerin ve liderlerin atlarını bağladıkları yerler, şeklinde açıklanmıştır.¹⁵³ Ancak âyetin bağlamı ve keremin sözlük anlamı dikkate alınarak "değerli ve güzel konaklar" anlamının daha uygun olduğu söylenebilir.

Kerîm sıfatı, Nisâ 4/31. âyette *mudhal* kelimesini nitelemiştir. Müminlerin muhatap alındığı bu âyette, onların büyük günahlardan kaçınmaları halinde küçük günahlarının örtüleceği ve ahirette güzel bir yere (*mudhal kerîm*) yerleştirilecekleri ifade edilir. Âyette geçen *mudhal* kelimesi, âlimlerin geneli tarafından *mudhal* şeklinde okunmuştur. Ancak *medhal* olarak da okuyanlar vardır. *Medhal* okunduğunda ism-i mekân olacağından manası "girme yeri" olur. Buna göre âyetin anlamı, "Sizi güzel ve değerli bir mekâna sokacağız." olur. *Mudhal* okunduğunda mastar olur ve *idhâl* (sokmak) anlamını ifade eder. Bu durumda âyetin anlamı, "Sizi güzel bir yerleştirmeye yerleştirir." şeklinde olur. *İdhâl*'in keremle nitelenmesi ise "Yüzükoyun cehenneme (sürülüp) toplanacak olanlar; işte onlar, yerleri en kötü, yolları en sapık olanlardır."¹⁵⁴ âyetinde ifade edildiğinin aksine, içeri girdirmenin keremle yani güzellikle ve değer verilerek olacağını gösterir.¹⁵⁵ Ayrıca *mudhal kerîm* tamlaması, cennet, cennete sokmak ve sevap şeklinde de açıklanmıştır.¹⁵⁶

Kerîm Mü'minûn 23/116. âyette *arş* kelimesini nitelemiştir. Bu âyette, gerçek mülkün sahibi olan Allah'ın yüce olduğu, ondan başka ilah olmadığı ve *kerîm arşın* rabbi (rabbu'l-arşi'l-kerîm) olduğu ifade edilir. İmam Mâturîdî (öl. 333/944), *kerîm* olan her şeyin, hasen (güzel) vasfını taşıdığından hareketle buradaki kerimin güzel anlamına geldiği ifade eder.¹⁵⁷ Zemahşerî (öl. 538/1144) ise arşın *kerîm* ile nitelenmesini, ondan rahmet, hayır ve bereket inmesine bağlar. Ayrıca arşın Allah'a nispet edilmesi sebebiyle de *kerîm*le vafedilmesi mümkündür. Nitekim sakinleri değerli olan eve *beyt kerîm* denir.¹⁵⁸

Kerîm sıfatı İsrâ 17/23. âyette *kavl* (söz) kelimesini nitelemiştir. Bu âyette, yalnız Allah'a kulluk etme ve anne babaya iyi davranma emredilir, yaşlılık

¹⁵¹ eş-Şuarâ 26/52-58.

¹⁵² İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 19/132-133.

¹⁵³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/266, 821; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/38; Mâturîdî, *Te'vilât*, 13/821; Mâverdî, *en-Nuket*, 4/172; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/394; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/138; Kurtubî, *el-Câmi'*, 16/30; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/542; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 132-133.

¹⁵⁴ el-Furkân 25/34.

¹⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/81; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 5/27. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/63-64; Kurtubî, *el-Câmi'*, 6/266; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/351.

¹⁵⁶ Mâturîdî, *Te'vilât*, 1/369; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/351; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 5/27

¹⁵⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, 10/74.

¹⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/253. Ayrıca Burûc 85/15. âyette olduğu gibi *kerîm* sözcüğünün "rabb" in sıfatı olabileceği de söylenmiştir. Bu durumda *kerîm* ötreli okunur ve affedicî ve bağışlayıcı anlamına gelir. Bk. Mâturîdî, *Te'vilât*, 10/74; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/253.

durumlarında onlara iyi davranılması ve güzel söz söylenmesi öğütlenir. Öf demek ve azarlamak yerine, Hz. İbrahim'in kâfir babasına "Babacığım!" demesi gibi¹⁵⁹ kişinin de anne babasını "Babacığım!" ve "Anneciğim!" diye çağırması ve onlara isimleriyle seslenmemesi, güzel ahlak ve edebin gerektirdiği şekilde gönül alıcı güzel söz söylemesi istenir. Çünkü aksi bir davranış, edep ve ahlak dışı bir harekettir, kabalıktır ve edepsiz kimselerin âdetidir.¹⁶⁰ *Kavl kerîm* tamlaması, olabildiği kadar en hoş, yumuşak ve nazik söz söyleme, anne babaya hürmet ve saygı emareleriyle dolu bir söz ile hitap etme şeklinde açıklanmıştır.¹⁶¹ Bunlara ilaveten *kerîm* formunun her türlü güzel ve olumlu şey için kullanılan bir sıfat olduğu ve *k-r-m* kökündeki *değerli olma* anlamı göz önünde bulundurularak *kavl kerîm* tamlaması, anne babaya değer veren söz söyleme veya onlara hitap ederken kendilerinin değerli olduklarını hissettirecek bir hitap ve üslup kullanma olarak da açıklanabilir.

Kerîm formu, *ashâb-ı şimâl*'in (Amel defterleri sol taraflarından verilenler) varacağı cehennem tasvir edildiği bir bağlamda yer alan Vâkıa 56/44. âyette kullanılır ve onların cehennemde serinlik ve rahatlık vermeyen kapkara bir dumanın gölgesinde cezalandırılacakları ifade edilir. *La bâridin ve lâ kerîm* ifadesiyle gölgenin iki nitelikten (bârid ve kerîm) yoksun olduğu ve diğer gölgeler gibi olmadığı vurgulanır. Çünkü onda, sıcaklığın verdiği eziyetten kaçıp sığınanlara sağladığı serinlik, rahatlık ve yarar yoktur. Bu özellikler ise gölgenin keremi sayılır.¹⁶² Sıcaklığın şiddetinde kaçıp gölgeye sığınan insan aslında ikrama mazhar olur.¹⁶³ Cehennemliklerin bu ikramdan mahrum kaldıkları anlaşılmaktadır.

Özetle *kerîm* formu, içinde bulunduğu âyetlerin konusuna ve izafe edildiği ve nitelediği varlıklara göre farklı anlamlar ifade etmiştir. Ancak bu anlamlar, *k-r-m* kökünün sözlük anlamından kopuk ve bağımsız değildir ve onların ortak bir özelliği vardır. Çünkü Kur'an'da, başta Allah olmak üzere farklı varlıkların sıfatı konumunda gelen *kerîm*, sözlük anlamında olduğu gibi hep güzel, övülen ve olumlu içerikle kullanılmış, âyetin konusu ve nitelediği varlığa göre bağışlayıcı, şerefli ve değerli, bol ve bereketli, güzel vb. anlamları ihtiva etmiştir. Müşrik bir karakteri anlatan Duhân 44/49. âyet de bunun dışında değildir. Burada alaycı (tehekküm) bir üslupla sözü edilen müşrikin (Ebû Cehil), gerçek anlamda itibarlı ve değerli biri olmadığı ifade edilmiştir. Vâkıa 56/44. âyette de benzer bir durum söz konusudur. Bu âyette ise cehenneme müstahak olanların, gölgenin serin ve hoşluğundan (*kerîm*) mahrum bırakılacakları belirtilmiştir.

¹⁵⁹ Meryem 19/42.

¹⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/507. Ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/59.

¹⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 5/25; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/191-192; Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/59. *Kavl kerîm* terkiibini, Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), "Suçlu bir kölenin kaba ve sert yapılı efendisine karşı kullandığı söz ve üslup" şeklinde yorumlamış, Atâ (öl. 114/732) ise sesi, anne babanın sesinden fazla yükseltmeme ve onlara sert bakmama şartıyla konuşma, olarak açıklamıştır. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 5/25; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/191-192; Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/59.

¹⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/30.

¹⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/170.

Mükrem, Mükrim ve İkrâm: *K-r-m* kökü, 8 âyette if'âl babının isim formlarında kullanılır. Beş âyette *mükrem* (ism-i mef'ûl) şeklinde geçer.¹⁶⁴ Meâric 70/23-34. âyetlerde, müminlerin niteliklerinden bahsedilir. Akabinde *mükrem* kelimesinin geçtiği 35. âyette, söz konusu niteliklere sahip olanların cennetlerde ağırlanacakları ve ikram görecekları (mükrem) ifade edilir. Bu kelime, Sâffât sûresinde de benzer bir bağlamda bulunur. Burada ise önce kâfirlerin ahiretteki durumları hakkında bilgi verilir,¹⁶⁵ devamında cennette Allah'ın ihlaslı kullarına belli bir rızık ve meyveler verileceği ve onlara ikram edileceği (mükrem) belirtilir.¹⁶⁶ Müminlere cennette çeşitli mükâfatların verilmesi, Allah'ın onlara değer verdiğini, onun cömertliği ile ikram görecekları ve onları en iyi şekilde ağırlayacağını gösterir.¹⁶⁷ *Mükrem* kelimesi, Yâsîn sûresinde, art arda gönderilen üç elçileyle ikaz edilen *Ashâbu'l-karye* kıssası bağlamında da kullanılır. İlgili bölümde, Allah'ın gönderdiği elçilere inanmayan, onları uğursuzluk getirmekle suçlayan, taşlamak ve işkence etmekle tehdit eden kasaba halkını (*ashâbu'l-karye*) ikaz eden kişinin¹⁶⁸ sözlerine yer verilir: "*Gir cennete! denildi. "Keşke, dedi, Rabbimin beni başısladığını ve beni ikrama mazhar olanlardan kıldığını kavmim bilseydi!"*"¹⁶⁹ Daha önce de ifade edildiği gibi kerem, *ihâne* (aşağılama) kelimesinin karşıtıdır. *Mükrem* olan kişi yüceltilmiş, her türlü ikrama mazhar olunmuş ve şerefli/değerli kılınmıştır. Burada elçilere inanan, her türlü tehlikeyi göze alarak halkını uyaran ve sonuçta kasaba halkının katlettiği kişinin, imanı ve mücadelesi karşılığında günahlarının başıslanması, Allah'ın ikramına nail olması ve onun değerli kıldığı kişiler arasına katılması mevzubahistir. Ayrıca bu üç âyetin bağlamı dikkate alınır, insanı şan ve şeref sahibi (mükrem) yapan hususların namaza devam etme, mal-mülkten isteyen ve istemekten çekinenlere pay ayırma, hesap gününe inanma, Allah'ın azabından korkma, iffetini koruma, emanete ve ahde riayet, dosdoğru şahitlik yapma, ibadette ihlaslı olma gibi amellerin olduğu görülür.¹⁷⁰

Mükrem kelimesi iki âyette melekleri niteler. Zâriyât sûresinde, Hz. İbrahim'e gelip evlat müjdesi veren meleklerin *mükrem* olduğu ifade edilir.¹⁷¹ Enbiya 21/26. âyette de müşriklerin, "*Rahman çocuk edindi*" şeklindeki iddia ve iftiralarına karşılık, Allah'ın evladı diye niteledikleri meleklerin, aslında Allah'ın değerli ve şerefli kulları oldukları belirtilir. *Bel ibâdun mükremûn* (Bilakis (melekler), lütuf ve ihsana mazhar olmuş kullardır.) cümlesiyle de Allah'ın meleklerle lütufta bulunduğu, onları kendine yakın kullarından yaptığı ve salih kullarının birçoğundan üstün tuttuğu vurgulanır.¹⁷²

Mükrim (ism-i fâil) formu, sadece Hac 22/18. âyette *ihâne* kelimesinin karşıtı olarak kullanılır. Daha önce de ifade edildiği gibi bu âyette, Allah'ın aşağılayıp hor ve

¹⁶⁴ el-Enbiyâ 21/26; Yâsîn 36/27; es-Saffât 37/42; ez-Zâriyât 51/24; el-Meâric 70/35.

¹⁶⁵ es-Sâffât 37/31-39.

¹⁶⁶ es-Sâffât 37/40-42.

¹⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/530; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 26/137.

¹⁶⁸ Bk. Yâsîn 36/13-25.

¹⁶⁹ Yâsîn 36/26-27.

¹⁷⁰ el-Meâric 70/22/34; es-Sâffât 37/40.

¹⁷¹ ez-Zâriyât 51/24-30.

¹⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/139; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 17/50.

hakir kıldığını değerli ve şerefli yapacak hiçbir kimsenin olmadığı ifade edilir ve bu vesileyle hem şerefli/itibarlı kılmanın hem de aşağılamanın Allah'ın elinde olduğu vurgulanır.

İf'âl babının mastar-ismi olan *ikrâm*, Rahman sûresinde iki âyette geçer.¹⁷³ *İkrâm* ve *tekrîm* mastarlarında insana ikramın (nimet verme ve değerli kılma) ulaştırılması, yani içinde bir kusur ve ayıbın olmadığı bir menfaatin verilmesi anlamı vardır. Bu kelimelerle, insana değerli ve şerefli bir şeyin kazandırılması murad edilir.¹⁷⁴ *İkrâm* mastarının geçtiği âyetler, Yüce Allah'ın kullarına verdiği nimetlerin zikredildiği bağlamda bulunur. Daha önce de ifade edildiği gibi keremle nimet arasında yakın bir ilişki vardır. Rahman sûresinde geçen bu iki âyette, celal ve ikram sahibi olan Allah'ın zatının baki ve isminin yüce olduğu, Yüce Allah'ın yüceltmeye ve azim/hürmet gösterilmeye layık olduğu açıklanır.¹⁷⁵ Bununla birlikte, *zü'l-celâli ve'l-ikrâm* ifadesiyle, nankörlüklerine rağmen Allah'ın kullarına lütufta bulunarak onlara değer verdiği ve onun insanlara çeşitli nimetleri bahşeden son derece cömert ve *kerîm* biri olduğu vurgulanır.

Mükerreme: *K-r-m* kökü bir âyette tef'îl babının ism-i meful formunda (mükerreme) kullanılır. Bu kelimenin kullanıldığı bağlamda âyetlerin değerli oluşu ve yüceliği hakkında bilgi verilir: "*Hayır! Şüphesiz bunlar (âyetler), değerli ve güvenilir kâtiplerin elleriyle (yazılıp) tertemiz kılınmış, yüce makamlara kaldırılmış mukaddes sahifelerde (yazılı) bir öğüttür; dileyen ondan (Kur'an'dan) öğüt alır.*"¹⁷⁶ Bu âyette (Abese 80/13) geçen *fi suhufîn mükerreme* ifadesi, "değerli/şerefli sayfalarda (kayıtlı)" anlamına gelir ve bununla âyetlerin, Allah katında çok şerefli ve değerli sayfalarda olduğu ifade edilir. *Suhuf* (sayfalar), *sahîfe* kelimesinin çoğuludur. Sayfaların, değerli (mükerreme) oluş hikmetiyle ilgili farklı açıklamalar yapılmıştır. Buna göre bu sayfalar, içerdiği ilim ve hikmetler nedeniyle veya hafaza meleklerinin indirmesi yahut levh-i mahfuzdan inmesi sebebiyle şereflidir. Ayrıca onların *kerîm* olan birisi tarafından indirilmiş olması nedeniyle de "şerefli/değerli" diye nitelendiği söylenmiştir. Çünkü kitabın değerli olması, onun sahibinin *kerîm* oluşundan kaynaklanır.¹⁷⁷ *Kerem* (mükerreme), diğer âyetlerde olduğu gibi burada da olumlu anlamda kullanılmıştır. Ayrıca bu kelime, başka âyetlerde Allah'a, peygamberlere, Cebrail'e ve Kur'an'a izafe edilmiştir. Buradan hareketle âyetlerin/Kur'an'ın, her şeyiyle şerefli ve yüce bir kitap olduğu ifade edilebilir. Çünkü o, mutlak *ekrem* ve *kerîm* olan Yüce Allah'ın kelimidir ve değerli (*kerîm*) elçi Cebrail vasıtasıyla şerefli ve değerli Resul'e (Hz. Muhammed) indirilmiştir.

¹⁷³ er-Rahmân 55/27, 78.

¹⁷⁴ Râgıb el-İsfehânî, "krm", 429.

¹⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 8/114.

¹⁷⁶ Abese 80/11-16.

¹⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, 22/75.

4.2.2. Keremin Fiil Formu

K-r-m kökünün Kur'an'da fiil şeklinde kullanılışı daha azdır. Üç âyette olmak üzere toplam dört defa if'âl babında,¹⁷⁸ iki âyette de tef'îl babında bulunur.¹⁷⁹ Keremin karşıtlarının işlendiği yerde de belirtildiği gibi *ekrame* fiili iki defa Fecr 89/15. âyette geçer. Kâfir/müşrik insanın nankörlüğüne işaret edildiği 15-16. âyetlerde, ikramın (üstünlük) zenginlikle, ihanetin (aşağılama) de fakirlikle ölçülemeyeceği, aksine ikramın itaat, ihanetin de isyan ile olacağı vurgulanır. Ne var ki Mekke kâfirleri bunun bilincinde değildirlere, zenginliklerine rağmen yetime ihsanda bulunmamaktadırlar.¹⁸⁰ Sürekli Allah'tan nimet ve lütuf beklentisi içerisinde olan ve buna bağlı olarak onun tarafından önemsenmeyi bekleyen bu nankör insanlar, toplumun korunmaya muhtaç kesimi olan yetimlere değer vermedikleri gibi sahip de çıkmazlar. Fecr 89/17-20. âyetlerde onların yetime ikramda bulunmadıkları, yoksulu doyurma konusunda birbirlerini özendirmedikleri, helal-haram demeden mirası yedikleri ve malı-mülkü çok sevdikleri belirtilir. Râzî (öl. 606/1210), yetime *ikram etmemeyi*, Fecr 89/18-20. âyetleri dikkate alarak yetime iyilik yapmamak, onun mirastaki sabit olan hakkını vermemek ve malını elinden alıp kendi malına katmak şeklinde açıklamıştır.¹⁸¹

Neticede bu âyetlerde, müşriklerin bencil tutumları ve mala olan aşırı tutkuları eleştirilmiş ve kerem kavramının, câhiliye dönemine ait "kibir ve övünme amaçlı israf" içeriği değiştirilmiştir.¹⁸² İslâm öncesinde kabileler arasında meydana gelen savaşlar ve kan davaları geride çok sayıda yetim bırakmaktaydı. Bununla birlikte câhiliye Arapları, koruma ve bakıma muhtaç kız çocuklarına, eli silah tutmayan çocuklara, yaşlılara ve kadınlara genellikle miras hakkı tanımamakta ve yetimlere de babalarından kalan malı vermemekteydiler.¹⁸³ Buna göre kerem sahibi olmakla övünen câhiliye Araplarının, gerçekte yetimi ve miskini gözetmedikleri, insanlara faydalı olmak veya yüce bir gaye amacıyla değil, övünmek ve insanların beğenisi kazanmak için çabaladıkları ve bu uğurda saçıp savurdukları ifade edilebilir. Onların övünç vesilesi kıldıkları bu davranışlar ise Kur'an'da yerilmiş ve İsrâ sûresinde akrabaya, düşküne ve yolcuya haklarının verilmesi emredilirken, malın saçıp savrulması yasaklanmış ve malını mülkünü saçıp savuranların şeytanların kardeşleri oldukları belirtilmiştir. Devamında ise hem savurganlık hem de cimrilik yasaklanmıştır.¹⁸⁴ Müminlerin özelliklerinden bahseden bir âyet grubu içinde yer alan Furkan 25/67. âyette onların, cimrilik ile israf arasında orta bir yol tuttıkları ifade

¹⁷⁸ el-Fecr 89/15, 17; Yûsuf 12/21.

¹⁷⁹ el-İsrâ 17/62, 70.

¹⁸⁰ Mahallî-Suyûtî, *Tefsîru'l- Celâleyn*, 593.

¹⁸¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 31/173. İmam Mâturîdî ise 17. âyete konu olan *yetime ikram etmenin* üç şekilde olabileceğini ifade eder. Birincisi, yetimin malının korunması, zayı edilmemesi, kendisine verilmesi ve onun başına kötü bir şey gelmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasıdır. İkincisi, yetime değer vermek, şeriatın adabını öğretmek ve bu konuda ona rehberlik yapmaktır. Üçüncüsü, ise malından onun ihtiyacı kadar harcamak ve ona iyilikte bulunmaktır. Bk. Mâturîdî, *Te'vilât*, 17/195.

¹⁸² Öznurhan, "Kur'an'ın Arap Diline Tesiri", 141.

¹⁸³ Abdüsselam Arı, "Yetim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 501.

¹⁸⁴ el-İsrâ 17/26-29.

edilmiştir. Kur'an'a göre yapılan harcamalarda Allah'ın rızasının gözetilmesi, gösteriş vb. saiklerle yapılan harcamalardan uzak durulması ve ihtiyaç sahiplerinin gözetilmesi esastır.¹⁸⁵ Bakara sûresinde müminlerden, Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde sırf gösteriş olsun diye malını harcayanlar gibi başa kakmak ve incitmek suretiyle hayırlarını boşa çıkarmamaları istenmiş¹⁸⁶ ve böylece câhiliye döneminde olmadığı şekilde infak ile "Allah'a ve ahirete iman" arasında ilişki kurulmuştur. Bazı âyetlerde ise "Allah yolu" (fî sebîlillâh) ile infak arasındaki ilişki dikkat çekmektedir.¹⁸⁷

K-r-m kökünün if'al babında kullanıldığı diğer âyet Yusuf sûresindedir. Hz. Yusuf'u satın alan hazinelerden sorumlu Mısır azizi,¹⁸⁸ eşine, ona değer vermesini ve iyi bakmasını, belki de bu çocuğun kendilerine faydalı olabileceğini veya onu evlatlık edinebileceklerini söyler.¹⁸⁹ Âyette geçen *ekrimî mesvâhu* cümlesindeki *mesvâ* kelimesi "bir yerde oturmak, ikamet etmek" anlamındaki *s-v-y* kökünden alınmış ismi mekândır ve "ikamet yeri" anlamına gelir.¹⁹⁰ *Seveytu bi'l-mekân* (bir yerde ikamet ettim) deyiminden alınan¹⁹¹ bu ifade, Hz. Yusuf'un, Mısır azizi ve eşinin yanında kalmasıyla ilgili kinayeli bir anlatımdır.¹⁹² Mısır azizi, *ekrimî mesvâhu* emriyle, onun kendileri nezdindeki makam ve mevkisinin güzel tutulmasını, ona güzel davranılmasını, değer verilmesini, iyilik yapılmasını ve onun hoşnut kılınmasını istemektedir.¹⁹³ Bu ifade (*innehu rabbî ehsene mesvây*) aynı sûrenin 23. âyetinde, Hz. Yusuf'un diliyle aktarılır ve o, efendisinin kendisine iyi bakıp sahip çıktığını söyler.

K-r-m kökü İsrâ 17/62 ve 70. âyetlerde tef'îl babında kullanılır. 61. âyette, Yüce Allah'ın meleklerle "Âdem'e secde edin" emrine karşılık İblis'in, "Ben, çamurdan yarattığın birine secde eder miyim" diyerek emre kaşı çıktığı anlatılır. 62. âyette de İblis itirazını sürdürür: "Dedi ki: "Şu benden üstün kıldığına da bir bak! Yemin ederim ki, eğer beni kıyamete kadar yaşatırsan, pek azı dışında, onun neslini kendime bağlayacağım!" *K-r-m* fiili, tef'îl babına nakledildiğinde yüceltme, şerefendirme ve değer verme; değerli ve şerefli bir şeyin insana kazandırılması anlamlarını ifade eder.¹⁹⁴ Bu âyette her ne kadar İblis kendisinin ateşten, Âdem'in topraktan yaratıldığını ileri sürerek yaratılış açısından ondan üstün olduğunu iddia etse de¹⁹⁵ meleklerle, Hz. Âdem'e secde etmeleri emri verilerek onun üstün kılındığı ifade edilir.¹⁹⁶ *K-r-m* fiilinin tef'îl babında kullanıldığı 70. âyette ise insanoğlunun şerefli kılındığı ve yaratıkların birçoğundan üstün tutulduğu ifade edilir: "Biz, hakikaten

185 Mehmet Sami Yıldız, *Mekkî Sûrelerde İslâm Ekonomisi* (İstanbul: Şule Yayınları, 2017), 495-496.

186 el-Bakara 2/264. Ayrıca bk. en-Nisâ 4/38.

187 el-Bakara 2/195, 262, 273; et-Tevbe 9/34.

188 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/265.

189 Yûsuf 12/21.

190 İbn Fâris, "svy", 1/393; Râgib el-İsfahânî, "svy", 84; Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/357.

191 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 18/112.

192 İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 12/246.

193 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/266. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/198; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 18/112; Kurtubî, *el-Câmi'*, 11/301.

194 Râgib el-İsfahânî, "krm", 429.

195 Bk. el-A'râf 7/12.

196 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/539. Ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/116.

insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık.” Tefsirlerde insanı üstün kılan hususların neler olabileceği üzerinde durulmuş ve bu çerçevede, yeryüzünde bulunan her şeyin onun için yaratılması ve bütün yaratıkların onun emrine verilmesi, insanın elleri vasıtasıyla yiyip içmesi, akılla ve temyizle (ayırt etme gücü) donatılması, kendisine konuşma ve yazma kabiliyetinin verilmesi, ona en güzel rızıklar ve nimetlerin verilmesi, onun güzel suret ve mutedil/normal boya sahip olması gibi hususlar zikredilmiştir.¹⁹⁷ İmam Mâturîdî, bu âyetin tefsiri sırasında, insanın konumu ve ona verilen nimetleri konu edinen bazı âyetlerin¹⁹⁸ şahitliğine başvurarak benzer hususlara temas eder. İlaveten Yüce Allah’ın melekleri Hz. Âdem’e secde ettirmesi ve onu meleklerle elçi olarak göndermesiyle¹⁹⁹ onu üstün kıldığı, bu sebeple âdemoğullarının da üstün kılındığı, şeklinde bir açıklamanın da uygun olacağını ifade eder.²⁰⁰ *K-r-m* kökünde şeref, üstünlük ve değerli olma anlamları yanı sıra cömert olma anlamı da var. İnsanın üstünlüğünü ifade eden bu âyet, kerem kavramının bu temel anlamları göz önünde bulundurularak açıklanabilir. Şöyle ki Allah insana başka varlıklarda olmayan birçok imkân ve kabiliyeti vererek ve İsrâ 17/61-62. âyetlerde ifade edildiği gibi melekleri insana secde ettirmek suretiyle onu üstün kılmıştır. 70. âyette de “karada ve denizde taşıma” ve “güzel rızıklar” gibi insana verilen nimetlerin bir kısmına işaret edilmiştir. Şu hâlde bu âyette, insanın dünyada Allah’ın en çok lütfuna mazhar olmuş, en seçkin ve en değerli bir varlık olduğu anlatılmıştır.²⁰¹ Diğer bir deyişle insan, çeşitli güç ve yeteneklerle donatılıp diğer varlıkların onun hizmetine verilmesiyle şerefli kılınmıştır.²⁰²

Görüldüğü gibi Fecr sûresinde *ekrame* fiili, İsrâ 17/70. âyette de *kerrame* fiili Allah’a izafe edilmiştir. İsrâ 17/62. âyette ise İblis’in diliyle aktarılan “(onu) *benden üstün kıldın*” cümlesinde, dolaylı olarak şan ve şeref verenin Allah olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bazı âyetlerde Allah’ın *kerîm* ve *ekrem*, Rahmân sûresinde de ikram sahibi (*zül-celâli ve’l-ikrâm*) olduğu ifade edilmiştir. Kerem kavramı, farklı âyetlerde de fiil ve isim formlarıyla Allah’a nispet edilmiş, bu vesileyle hakikatte değerli ve itibarlı kılanın sadece Allah Teâlâ olduğu açıklanmıştır. Diğer taraftan insana bazı kabiliyet ve nimetler verilerek onun yaratıkların birçoğundan üstün tutulduğu da vurgulanmıştır. Bu durum, insanı, kendisini yaratan, diğer varlık türlerinden üstün tutan ve yeryüzüne hâkim ve halife olmasını sağlayan yaratıcısını ve onun sonsuz kudretini kavramaya götürmelidir.²⁰³ İnsana yüklenen bu sorumluluk, onun, kendisine verilen güç ve kabiliyetleri olumlu yönde kullanması ve

¹⁹⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/541-542; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/1; Mâverdî, *en-Nuket*, 3/257-258; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/534-535; Kurtubî, *el-Câmi’*, 13/125-127; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 2/311.

¹⁹⁸ el-Mümin 40/64; et-Tîn 95/4; el-Bakara 2/29, 33; el-Câsiye 45/13.

¹⁹⁹ Bununla ilgili Bakara 2/33. âyet şahit gösterilir: “*Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir*” dedi...

²⁰⁰ Mâturîdî, *Te’vilât*, 8/325-326.

²⁰¹ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 3/508.

²⁰² *Temel İslâm Ansiklopedisi (TİA)*, “İnsan”, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 4/347.

²⁰³ *Temel İslâm Ansiklopedisi (TİA)*, “İnsan”, 4/345.

değerli/şerefli (ekrem/mükrem) olması için çabalamasını gerektirir. İnsanın değerli ve şerefli olması ise Allah'a iman ve itaat, ittikâ, namaza devam etme, salih amel işleme gibi amelleri işlemesine bağlıdır.

Sonuç

Klasik lügatlerde yer alan bilgiler ve kullanımlardan hareketle *kerem*in, temel/kök anlamının şeref ve fazilet olduğu ifade edilebilir. Onun *lu'm* (aşağılık) kelimesinin karşıtı olarak kullanılması da bu düşünceyi desteklemektedir. Ayrıca bu kökte, bolluk/bereket ve cömertlik anlamları da vardır. Cömertlik ise aslında *kerem sahibi* olmanın bir neticesidir. Diğer taraftan Arap dilinde *kerem (kerîm)* olumlu, hayırlı, faziletli ve güzel olan her şeyi kapsayan, kendi sınıfında ve türünde övülen her tür sıfat için kullanılan bir kavramdır. Bu kavram, Kur'an'da da sözlük anlamına bağlı olarak *ihâne* (aşağılık) kelimesine karşıt bir konumda yer almış ve bütün âyetlerde olumlu bir muhtevayla kullanılmıştır. Kerem, içinde bulunduğu âyetlerin konusu ve bağlamı, izafe dildiği ve nitelediği (Allah, peygamber, melek, Kur'an, rızık, kitap, arş, makam, mudhal, kavl, ecr gibi) varlıklara göre bağışlayıcı ve affedici, güzel, değerli ve şerefli, bol ve bereketli, üstün vb. anlamları ifade etmiştir. Tehekküm üslubuyla geçtiği Duhân sûresinde de ilgili âyetin inmesine sebep olan müşrikin (Ebû Cehil), hakikatte bu olumlu sığata (kerîm) layık olmadığı ifade edilmiştir.

Kerem, câhiliye döneminde ve şiirinde sözlük anlamından öte bir muhtevayla câhiliye düşüncesini ifade eden temel kavramlardan biridir. Câhiliye kültüründe kerem, kusursuz bir şecere ile seçkin bir ataya dayanan soylu insanın şerefini ifade eder. Saçıp savurmak ve sınırsız cömert olmak, insan şerefının en iyi delili sayılmaktadır. Araplar, misafiri ağırlamak ve sahip olduklarının en iyisini misafire ikram etmekle iftihar etmekte, bu hususta birbirleriyle yarışmakta, cömertliklerinin insanlar tarafında bilinmesini istemektedirler. Ancak kerem bağlamında zikredilen onların bu davranışları, evrensel bir ahlâk anlayışını ifade etmekten uzak olup dünyevî ve kabileci bir karakter taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle bu güzel ve abartılı davranışların arkasında, ahlakî ve insanî duygulardan ziyade şan ve şeref gösterisinde bulunma, kendilerinin veya kabilelerinin şöhretini yayma düşüncesi yatmaktadır. Ayrıca kerem kavramının farklı formları, muallaka şiirlerinde şarap içme, zevküsefa içerisinde yaşama, zenginlik, güç-kuvvet, asalet gibi câhiliye döneminde övünç vesilesi yapılan âdet ve davranışlarla ilişkili bir şekilde kullanılmıştır.

Ağırlıklı olarak Mekkî sûrelerde olmak üzere toplam kırk yedi yerde geçen kerem, Kur'an metninde farklı varlıklara izafe edilerek kullanılmış, buna bağlı olarak bağlamı ve muhtevası değişerek Kur'an'ın mesajını iletmede anahtar kavramlardan biri olmuştur. Kur'an'a göre değerli kılma ve şereflendirme Allah'ın yetkisindedir. Kerem kavramı, ilk inen âyetlerde ve başka sûrelerde Allah'a izafe edilmiş ve Allah'ın mutlak *ekrem/kerîm* ve *ikrâm* sahibi olduğu, şereflendirme ve değerli kılmanın (*ekrame/ikrâm* ve *kerrame/tekrîm*) yanı sıra, aşağılamanın (*ehâne/ihâne*) da sadece onun elinde olduğu ifade edilmiştir. Kerem kavramının Allah'a izafe edildiği bazı sûrelerde (Alak, İnfitâr, Fecr, Hucurât), yaratma ve nimet verme ile kerem arasında

ilişki kurulmuş, bu vesileyle her türlü yaratma ve lütufta bulunmanın mutlak *ekrem/kerîm* olan Allah'ın yetkisinde olduğu belirtilmiştir. Diğer varlıklar ise Yüce Allah ile irtibatla olmaları hasebiyle değerli ve şerefli olabilirler. Bu çerçevede Allah'ın kelamı olması nedeniyle Kur'an, onun kulları ve elçileri olmaları hasebiyle Cebrâil, diğer melekler ve peygamberler de *kerîm* sıfatıyla nitelenmiştir. Kendilerine verilen bazı kabiliyet ve nimetlerle yaratıkların birçoğundan üstün tutulan insanların da hakikatte sadece Allah'a ve elçisine iman ve itaat etme, onun azabında sakınma (ittikâ), namaza devam etme, emanete ve ahde riayet, infak, salih amel vb. amellerle değerli (mükrem) olabilecekleri belirtilmiştir.

İnsanı değerli ve itibarlı yapan husus, soylu bir aileden olmak veya ahlakî bir değer gözetmeden gösterişte bulunmak ve övünmek için yapılan israf boyutundaki davranışlar değildir. Fecr sûresindeki kullanımıyla kerem kavramının câhiliye dönemindeki "kibir ve övünç vesilesi kılınan müsrif hareketler" içeriği arındırılmıştır. Buna göre yüce gaye ve ahlakî bir değer gözetilmeden sırf kendisi ve kabilesinin şanı için yapılan abartılı harcamaların hiçbir kıymeti yoktur. Çünkü Kur'an'da sırf gösteriş için saçıp savurmak, harcarken başa kakmak ve incitmek yasaklanmış, cimrilik ile israf arasında orta bir yol tutulması ve akrabaya, düşküne ve yolcuya haklarının verilmesi emredilmiştir. Bununla birlikte câhiliye döneminden farklı olarak "Allah'a iman ve itaat" ve "Allah yolunda" ile infak arasında ilişki kurularak amelleri değerli ve kıymetli kılan hususun, sadece Allah rızası olduğu ifade edilmiştir.

Yukarıda detaylıca işlendiği üzere kerem kavramının Kur'an'da anlam alanı değişmiştir. Onun nimet, fazl, ihsan gibi kelimelerle yakın-anlam, ihâne ile de zıt-anlam irtibatının bulunması bunun delilidir. Kur'an'da keremle birlikte bu kavramlar da Allah'a izafe edilmiş, böylece nimet verme, ihsanda bulunma ve üstün kılmanın yanı sıra aşağılamanın da Allah'ın yetkisinde olduğu ifade edilmiştir. Kur'an'da keremin irtibatlı olduğu kelimelerden biri de takvâdır. Câhiliye devrinde bu iki kavram arasında bir irtibat söz konusu değilken, Hucurât 49/13. âyette insanın şerefli olması takvâyâ bağlanmış, Allah'tan en çok ittika edenin, en üstün varlık (ekrem) olduğu açıklanmıştır. Böylece Kur'an'da, kerem kavramının câhiliye dönemine ait "neseple ve seçkin bir atayla övünme" muhtevası değiştirilmiştir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. *Tefsîru cüz'i 'amme*. Mısır: Matbaatu Mısır, ts.
- Abdübâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987.
- Ahmed Emin. *Fecru'l-İslâm*. b.y.: Matbaatü'l-İ'timâd, 2. Basım, 1933.
- Albayrak, Halis. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Şule Yayınları, 2014.
- Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Antere b. Şeddâd el-Absî. *Dîvânu Antere*. şrh. el-Hatîbu't-Tebrîzî. thk. Mecîd Tarâd. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Apak, Âdem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Arı, Abdüsselam. "Yetim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/501-503. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Beyzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Subhî Hasen Hallâk-Muhammed Ahmed el-Etraş. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Reşîd-Müessesetu'l-İmân, 2000.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1984.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1985.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. İstanbul: Elif Ofset, 15. Basım, 1990.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi (Sarf)*. İstanbul: İFAV Yayınları, 22. Basım, 2015.
- Dâmegânî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Vucûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbillehi'l-'azîz*. thk. Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zefî. Kahire: Vizâratu'l-Evkâf, 1995.
- Diñçer, Ferit. "KRM Köklü Türevlerin Sarfî Tahlili ve Anlamları". *İslâmî İlimler Dergisi* 15/1 (2020), 139-176.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültürün İzleri (Muamelat Örneği)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ebû Hayyân, el-Endelûsî. *el-Bahru'l-muhîd*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 8/488.
- Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vucûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muḥammed Osman. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007.
- Ebu Şuhbe, Muhammed b. Muhammed. *es-Siretü'n-nebeviyye fî dav'i'l-Kur'ân ve ve's-sünne*. Dimişk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1992.
- Ebussuûd, Muhammed el-İmâdî. *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*. thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hadâse, ts.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 1999.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn-Muhammed Ali en-Neccâr. 15 Cilt. Kahire: el-Müessesetu'l-Mısriyyetü'l-Amme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ ve'n-Neşr, 1964.
- Fayda, Mustafa. "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ferra, Yahya b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'an*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 3. Basım, 1983.
- Fettenî, Muḥammed Ṭâhir. *Mecma'u bihâri'l-envâr fî garâibi't-tenzîl ve letâiifi'l-ahbâr*. thk. Ḥabîburrahmân el-A'zamî. 5 Cilt. Haydarâbâd-Dekken: Maṭbaatu Meclis-i Dâireti'l-Meârifi'l-Ussmaniyye, 1967-1973.

- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdulalîm et-Tahâvî. Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsii'l-İslâmî, 3. Basım, 1973.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Mektebetu Tahkîki't-Turâs fi Müesseseti'r-Risâle. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Maksadu'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Kahire: Mektebetu'l-Kur'ân, 1984.
- Hâfâcî, Muhammed Abdülmun'im. *el-Hayâtü'l-edebiyeye fî'l-'asri'l-câhilî*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Hârûn b. Musa. *el-Vücûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Bağdat: Dâru'l-Hürriyye li't-Tibâ'ati, 1989.
- Hâşimî, Ahmed. *el-Kavâidu'l-esâsiyye li'l-lugati'l-'Arabiyeye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Ĥîrî, Abdurrahman İsmail b. Ahmed ed-Darîr en-Neysâbü'rî. *Vucûhu'l-Kur'ân*. thk. Fâtıma Yûsuf el-Hiyemî. Dimeşk: Dâru's-Sekâ, 1995.
- Hûfî, Ahmed Muhammed. *el-Hayâtu'l-'arabiyetu mine's-ş-ri'l-câhilî*. Kahire: Mektebetu Nahda Mısır ve Matbaatuhâ, 2. Basım, 1952.
- Hûfî, Ahmed Muhammed. *Min ahlâki'n-nebiyyi*. Kahire: Vizâratü'l-Evkâf el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994.
- İşıcık, Yusuf. "Kur'anda Temel İki Kavram: Te'vil ve Müteşabih". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 13/15 (2002), 15-34.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. trc. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selâhattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 1991.
- İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnîsiyye, 1984.
- İbn Dureyd, Ebubekr Muhammed b. Hasan. *Cemheratu'l-luga*. thk. Remzî Munîr Be'albekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hasan Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Kuteybe. *Te'vilü muşkili'l-Kur'ân*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakar. Kahire: Dâru't-Turâs, 2. Basım, 1973.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Abdullah Aliyyu'l-Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec. *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec. Cemâluddîn b. Ali, *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut- Dimeşk: Mektebetu'l-İslâmî, 3. Basım, 1984.
- İbnü'l-Kattâ', Ebu'l-Kâsım Ali b. Cafer es-Sa'dî. *Kitâbu'l-ef'âl*. haz. Salim Krankâvî. 3 Cilt. Haydarâbâd-Dekken: Matbaatu Dâireti'l-'Usmâniyye, 1360.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Kaya, Ali. *Kur'an'da Azap*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

- Kazancı, Ahmet Lütfi. "Cahiliye Devrinde Müsbet Davranışlar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 103-110.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: TDV Yayınları, 19. Basım, 2008.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Turkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006.
- Mahallî, Celaluddîn-Suyûti, Celâluddîn, *Tefsîru'l-Celâleyn*. thk. Fahreddîn Kabâve. Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 2003.
- Maksudoğlu, Mehmet. *Arapça Dilbilgisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 21. Basım, 2014.
- Mâturîdî. Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. 17 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nuket ve'l-'uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye ts.
- Mertoğlu, M. Suat. "Vücûh ve Nezâir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/141-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Muallakat (Yadi Askı)*. çev. Şerafeddin Yaltkaya. İstanbul: MEB Yayınları, 1989.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 2011.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu'l-Târîhi'l-'Arabî, 2002.
- Mustafa Çağrı, "Ahlak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Mübârekfûrî, Safiyurrahmân. *er-Rahîki'l-mahtûm*. Katar: Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- Okumuş, Mesut. "Semantik ve Analitik Açından Kur'an'da "Salat" Kavramı". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004/2), 1-30.
- Öğmüş, Harun. *Câhiliyye Döneminde Araplar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/321-324. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Öznurhan, Halim. "Kur'an'ın Arap Diline Tesiri". *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*. ed. Mustafa Çağrı. 116-158. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/398-401. Ankara: TDV Yayınları: 2002.
- Râcihî, Abduh. *et-Tatbîku's-sarfi*. Beyrut: Dâru'n-Nahda'l-Arabiyye, 1973.
- Râgıb el-İsfehânî. *el-Mufredât fi garîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts..
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sâmîrrâi, Fâzıl Sâlih. *Me'âni'l-ebniyyeti fi'l-'Arabiyyeti*. Amman: Dâru İmâr, 2. Basım, 2007.
- Sarıçam, İbrahim. *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları, 7. Basım, ts.
- Semîn el-Halebî. Ahmed b. Yusuf Abdüddâim. *'Umdetu'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.
- Şentemerî, Ebu'l-Hacc Yusuf b. Süleyman b. İsa el-A'lem. *Şerhu hamâseti Ebî Temmâm*. thk. Ali el-Mufaddal Hammûdân. 2 Cilt. Beyrut-Dişişk: Dâru'l-Fikr, 1992.
- Şevkî Dayf. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-câhilî)*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 15. Basım, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an* thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Turkî. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Temel İslâm Ansiklopedisi (TİA)*. "Câhiliye". 1/537-539. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

- Temel İslâm Ansiklopedisi (TİA)*. "İnsan". 4/344-350. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Ûde, Ebû Halîl Ûde, *et-Tatavvuru'd-delâlî beyne lugati's-si'ir'l-câhilî ve lugati'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Uludağ, Süleyman. "Takvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed. *Esbâbu nuzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Yahyâ b. Sellâm. *et-Tesârîf*. thk. Hind Ahmed Şelebî. Amman: Müessesetu Âli'l-Beyt, 2007.
- Yedi Askı (Arap Edebiyatının Harikaları)*. çev. Nurettin Ceviz vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Yıldız, Mehmet Sami. *Medenî Sûrelerde İslâm Ekonomisi*. İstanbul: Şule Yayınları, 2017.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî. *Tâcu'l-arûs*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc vd. 40 Cilt. Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1965.
- Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. thk. Adil Aşmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998.
- Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed. *Şerhu'l-Muallakâti's-seb'*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1989.